

החיים במונסטיר הניבטים ומתגלים ממצבות "בית החיים"

כתב: אריה ביבאס

עריכה: יערה לויטס ביבאס

ראשי פרקים:

הקדמה	4. בעלי מקצועות שונים בקהילה
	5. חברה קדישא
א. משמעות השם "בית החיים" כשמו של בית קברות	ה. שימוש במקורות היהודיים על גבי המצבות:
ב. חיי היום יום והמוות כפי שמשתקפים מהמצבות:	1. מקורות מן המקרא
1. אירועים קשים	2. מקורות מדברי חז"ל ומקורות נוספים
2. מחלות וייסורים	3. שימוש בשפה הארמית
3. מיתה בעת הלידה	ו. עניינים טכניים שבכתובות:
4. הקושי הכלכלי וענייני פרנסה	1. נוסחאות חוזרות וביטויים מיוחדים
ג. הדמויות המשתקפות מן המצבות:	2. חריזה
1. תכונות ונהגים הראויים לציון	3. תרגומים מילוליים מעברית לספניולית
2. לימוד תורה ושימוש תלמידי חכמים	4. טעויות מטעויות שונות, ניסוחים מוזרים או חידתיים
3. השכמת בית המדרש ותפילה	5. נוסחאות זהות
4. יחסי משפחה	ז. פרטים טכניים שעל גבי המצבות:
5. זמן הפטירה	1. ערים, כפרים ושמותם
6. כינויים ותארים	2. ציון התאריכים
7. שמות פרטיים ושמות משפחה	3. עיטורים
ד. החיים הציבוריים, אישים ופועלים:	ח. נספח: מצבת אימו של סבא רבא של מחבר המאמר
1. רב הקהילה	
2. מצבת הרב יעקב יוסף ישראל ומצבת בנו	
3. בעלי תפקידים ציבוריים בקהילה	

(כל הפסקאות הכתובות בגופן זה, הן ציטוטים מעל גבי המצבות)

(הערה על הכתיבה של מילים בספניולית באותיות עבריות: B=ב' V=פ' P=פ' F=ג' CH=ז' J=)

הקדמה

לאחר שעסקתי שעות רבות בפענוח הכתובות שעל מצבות "בית החיים" של מונסטיר מתוך תמונות שקיבלתי מד"ר רחל שלי לוי דרומר, התרשמתי רושם עז על אודות הקהילה שקברה את מתיה בבית החיים הזה. לעיניי נתגלתה תמונה גדולה של הערכים והרעיונות שהדריכו את בני הקהילה, מבנה החברה של הקהילה, היחסים בין בני הקהילה ומצבם הכלכלי והמוסרי. החלטתי להעלות את הרשמים והמחשבות שעלו בדעתי על הכתב, והרי הם לפניכם.

א. משמעות השם "בית החיים" כשמו של בית קברות

"בית החיים" ככינוי לבית קברות, אינו לשון סג' נהור. האמונה שהחיים הנצחיים נמשכים לאחר מות הגוף קורנת מרבות ממצבות המקום. "בית החיים" הוא הבית של החיים, חיים - לשון רבים. החיים כאן בעולם הזה והחיים שם בעולם הנצחי. בית החיים הוא המקום שבו נפגשים שני עולמות החיים האלה. ביטויים רבים על המצבות מתארים את החיים שם, בעולם הנצחי:

"גן עדן עליון".

"נפשו תתעדן בגן אלוקים".

"בעדן גן אלוקים עם אראלים".

"בגן עדן עליון לחזות בנועם ה' ולבקר בהיכלו".

"נפשו בטוב תתלונן בתוך גן עדנו במחיצת צדיק' וחסיד' לראות באספקלריא המאירה".

"פרי מעשיו וצדקת דבריו אוכל בעדן גן עם אראלים וחשמלים".

"בעדן גן אלוקים מקום רנה לעולמי עד יהיה שמו".

"נפשו תתעדן בטוב הצפון".

ובספניולית: "ארטה די טודו ביין אין גן עדן", דהיינו: שְׂפָעָה מכל הטוב בגן עדן.

וכן: "נפשו בטוב תלין וזרעו יירש ארץ".

ב. חיי היום יום והמוות כפי שמשקפים מן המצבות:

1. אירועים קשים

לא רק החיים הנצחיים מוזכרים ומונצחים על גבי המצבות, אלא גם החיים פה, בעולמנו זה, על צדדיו השונים, הקשים והאפלים.

הצדדים הקשים מתגלים באסונות טבעיים: "...הלכה לבית שכנו לספוד את בנו הבחור שמת ונפלה הבית של מת עליה ומתה בלא חטא..." (D-18 E-28).

הצדדים האפלים מתגלים גם באלימות וברוע האנושי:

"דפגעו בו הני רשיעי גנבי אכזרי בדרך מול כפר בוקואה והרגו אותו בבואו מעיר אוחרי רח"ל ואחר הריגתו רמסו אותו והוציאו את כיסו ה' ינקום את דמו לעושי הרעה הזאת" (D-16 D-41).

רצח זה דווח בעיתון "לה איפוקה" מיום 18 בפברואר 1908, שם נכתב שקבוצה של שני נוצרים ושני יהודים חזרה מאוכריד למונסטיר וכל הארבעה נרצחו על ידי כנופיית שודדים. ביניהם היה בכור משולם פיסו (שזו מצבת קברו). פרט נוסף שצוין בעיתון – שזה היה הרצח השני במשפחת פיסו.

וכן: "בפתע פתאום נפל עליו עת רעה דפגעו בו הני ארורים אכזרים גנבים בדרך והרגו אתו במבחר ימיו רח"ל במיתה משונה ה' ינקם את דמו לעושי הרעה" (D-17 F-24).

ואם בהרורים על ידי רשעים עסקינן, מיד מתאר הכיתוב את גורלו לאחר המוות:

"נשמתו תהא צרורה עם הני עשרה הרוגי מלוכה בגן עדן עליון אכ"ר וכפר אדמתו עמו".

עוד נשוב לתאר את המסורת ואוצרות התורה, ההלכה והאגדה הטמונים עמוק בנפשות הפועלות והם היוצרים את הדימויים, הניסוחים ושימושי המילים, והם השורשים מהם יונקים את האמונות והדעות, סדר הקדימויות והדברים החשובים באמת במהלך החיים.

סיבת מוות נוספת: "...קאיו אונה בומבא..." (C-12 E-19). כלומר, נפלה פצצה והרגה את האישה. (ייתכן שיש גם נספים נוספים אלא שהכיתוב מחוק).

2. מחלות וייסורים

ברבות מן המצבות מוזכרות הסיבות למוות, ובתוכם – מחלות:

"...עת שהגיע לזמן חופתה פגעה בה חולי הטיקיה ונפלה למטה ולא קמה עוד..." (D-17 E-11, המצבה משנת 1909).

"אחר שסבלה שנים ארבעה יסורים קשים ומרים מחולי המגיפה רח"ל מות אכזרי גדע חייה" (D-17 E-18, המצבה משנת 1901).

"אחר סבלו חולי השברו? כבד מאוד רח"ל שנהפך עליו בפתע פתאום ובחיי סבל יסורים קשים מזאת החולי מות אכזר חרבו שלף..." (D-17 G-5, המצבה משנת 1898).

"...קאיי אין חאזינורה די מיימכרוס קי נו סיפורדו מאס מאניאר די לה קאמה אסטה איל דיאה די סו מואירטי..." (H-18 H-10). ובתרגום: חלה במחלת מיימכרוס ולא יכול היה יותר לזוז מהמיטה עד יום מותו. (המצבה משנת 1915).

"...פתאום בא לה חולי אבעבועות ולא נמלטה ממנו ותמת..." (D-18 G-30, המצבה משנת 1913).

וכן: "...ולעת זקנתו חלה? חליו בחולי טפה..." (D-18 E-43, המצבה משנת 1915). וכן – "...בחולי הטפה בר מינן..." (D-18 G-6, המצבה משנת 1916).

וגם: "...מהיסורין שסבל באחרית ימיו מטפת הנופלת..." (D18-F54) (המצבה מ 1910).

(H-18 H-13) "...היא היתה יושבת בטיפת הנופלת חמשה שנים סובלת יסורים קש' ורעים." (המצבה מ 1915).

וכן: "...פגעה בו ב"מ טפת הנופלת ותוך כ"ד שעות יצאה נשמתו בנשיקה..." (המצבה משנת 1922) D18- (E23).

בעניין חולי המגיפה, חולי הטיקיה, חולי האבעבועות, חולי טפה, טפת הנופלת, חולי מיימכרוס וחולי השברון) – יש לברר באילו מחלות מדובר והאם בזמן שהמצבה הוקמה מתועדים מגיפה או חולי המוני אחר באזור. זו הסיבה שבגללה ציינתי בפירוש את תאריך הקמת המצבה.

בינתיים, ביצעתי עבודת ברור קלה. על פי דבריהם של יודעי ספניולית נאמר לי ש"טיקיה" פירושו רזון חמור, פעמים רבות כזה הנובע ממחלת השחפת. אחרים אמרו שהמושג "טיקיה" בא לעיתים במשמעות של דיכאון.

לגבי "טפת הנופלת", אני מעלה השערה שמדובר בחולי שהסימפטומים שלו דומים לאלו של ה"מחלה" הנגרמת בגלל שתיית מים בזמן ש"התקופה נופלת". "תקופה"- הכוונה למושג האסטרונומי המתבסס על הלוח השמשי, והמתאר את המעבר בין עונות השנה. בכל שנה יש ארבע תקופות: תקופת תשרי, תקופת טבת, תקופת ניסן ותקופת תמוז. בזמנם סברו שחילופי העונות הם גם חילופי משמרות המלאכים הממונים על כל תקופה.

בספרות השו"ת ישנם כמה דיונים על נושא זה. להלן כמה ציטוטים:

הדרכי משה (סי' קטז אות ה') כתב וז"ל: "כתב הרד"א [לפני הלכות ברכות, דף פ"ד סוף ע"ג], מצאתי כתוב שיש לזהר שלא לשתות מים בשעת התקופה משום **סכנה שלא יוזק ויתנפח**, כי בחילופי המשמרות **נופלת טיפת דם במים**... והיה המנהג בירושלים שמכריזים בבתי הכנסת בשבת שלפני התקופה ולהודיע **שהתקופה נופלת** ביום פלוני שעה פלונית. וראוי להדפיס בלוחות השנה להודיע על כך. וכתבו האחרונים **שיש לתת ברזל בתוך המים בשעת התקופה**, ואין להחמיר אלא במים, אבל בשאר משקים אין לחוש. עכ"ל. הרי שאין זה איסור, אלא זהירות בלבד מחשש סכנה." (ההדגשות שלי, א.ב.).

והפוסקים הרציונליסטיים, ובראשם הרב אברהם אבן עזרא כתבו:

"אברהם בן עזרא כתב, שאלו חכמי קירואן את רבינו האי גאון, למאי נוהגים ישראל שבמערב **שלא לשתות מים בתקופה**, והשיב כי ניחוש בעלמא הוא, שלא ירצו לשתות מים שימצאו בחנם, וע"כ יאכלו וישתו בה דברים מתוקים שתהיה שנה מתוקה, ואני אומר מתוקה שנת העובד את השי"ת ובוטח בו לבדו וכו', **ודבר הניפוח שיחות נשים זקנות הן**, ויש מהגאונים שאמרו כי לא נחש ביעקב, אלא הקדמונים אמרו כן להפחיד בני אדם מהשי"ת כדי שישובו בתשובה ויצילם מארבע תקופות השנה בחילופי המשמרות. ע"כ." (ההדגשות שלי, א.ב.).

ייתכן שהחולי שממנו נפטרו האנשים שנטמנו תחת מצבות אלה, התבטא גם בהתנפחות החולה. לכן, ייחסו אותו לחולי הקשור לתקופה הנופלת ולטיפת הדם הנופלת למים בזמן "חילופי המשמרות" בשמיים. על פי המסורת הזו, הסכנה היא בהתנפחות החולה ומותו עקב כך.

מהו חולי המיימכרוס? איני יודע.

חולי עיניים מוזכר אף הוא על גבי המצבות:

"בסוף ימיה חלתה חולי העורון ולא היתה יכולה לראות אפילו מעט מזעיר רח"ל" (D-17 F-6).

וכן: "איסטובי' קון חאזינורה די אוז'וס" (C-15 D-16). כלומר: הייתה עם חולי העיניים.

3. מיתה בעת הלידה

אחד האסונות הנפוצים באותם ימים, היה מותם של נשים בעת הלידה. על כמה מצבות מצאנו את התיאורים הבאים:

"...ובא לה מיתה פתאומית שישבה על המשבר וילדה בדרך כל הנשים ובשעה אחת תפס לה חבלי בטן ומתה במבחר ימיה כבת ז"ך שנים..." (H-17 J-58).

"באו לה חבלי לילד וילדה זכר ואחר נהפכו עליה ציריה ומתה" (D-17 D-23).

"והיא יושבת על המשבר ונהפכו עליה ציריה ומתה במבחר ימיה" (D-17 D-34).

"הלכה בלא זמנתיא דומיא דרחל שילדה ומתה כך אירע לה" (C-12 C-5).

כמובן שיש כאן התייחסות לסיפור המקראי על רחל אימנו שנפטרה כאשר ילדה את בנימין, וקראה לו "בן אוני" = בן צערי.

הדמיון לרחל אימנו נזכר על אחת המצבות גם בספניולית: "...אונה מוז'יר קי מורייו אלה פלור די סו מאנסיב'יס קי חואי אסימ'ז'אדו אה רחל אמנו קי דיספואיס די פאריר אונה איז'ה ב'נו קרואילה מואירטי אי לה טומו סין סו טיינפו..." (C-13 C-15). ובתרגום: אישה אחת שמתה בפריחת נעוריה שהייתה דומה לרחל אמנו. לאחר שילדה בת בא מות אכזר ולקחה בלא זמנה.

מלבד מות האם היולדת ישנה גם "לידה שקטה": "...בניה צועקים אנה הלכה (אמנו) קול עובר שבמעיה שלא י? ולא בא בעולמנו..." (H-18 H-55). (בהמשך דברינו נדון בנוסחאות הלשון וצירופי המילים).

4. הקושי הכלכלי וענייני פרנסה

בתקופה שבה מבנה המשפחה היה כזה שהאב היה המפרנס, ואילו האם הייתה עוסקת באחזקת הבית וגידול הילדים, מות האב היה אסון גדול גם מבחינה כלכלית. התורה כוללת את היתום והאלמנה באותה קבוצה עם העניים ועם אלה שאין להם קרקע, היא אמצעי היצור של הימים ההם, ומצווה על יחס מיוחד כלפיהם בגלל מצבם הכלכלי החמור. גם מעל המצבות בבית החיים של מונסטיר ניבטת הצרה הגדולה הזו.

כך מצאנו: "...עזב יתומים קטנים עוללים שאלו לחם ואין פורש להם..." (H-17 J-56).

"...הניח יתומים קטנים צועקים במר לבב אבי תן לנו לחם..." (C-11 C-5).

"...שצועקים ואומרים..אבי היכן אבי שתביא לנו לחם לאכול..." (C-11 C-13).

"...והניח שלושה בנים קטנים צועקים ובוכים..." (D-16 D-16.1).

"...אשתו ובניו צועקים אבי תן לנו לחם..." (C-11 C-5).

באחת המצבות מתוארים קשיי הפרנסה במילים: "...כל ימיו מטופל בבנים והוא בצער על המחיה ועל הכלכלה..." (H-17 J-47). המילים "על המחיה ועל הכלכלה" לקוחות מנוסח הברכה שקבעו חז"ל לברך כאשר מסיימים לאכול דברי מאפה שאינם לחם, כגון: עוגות, פסטה וכדו', היא הברכה הקרויה "ברכה מעין שלוש", ונוסחה הוא: "ברוך אתה... מלך העולם על המחיה ועל הכלכלה ועל תנובת השדה..."

בנושא זה של קשיי הפרנסה, על אחת המצבות נאמר בפירוש, ציטוט מדברי רז"ל: "...ואחר שסבל צער גדול ליתן טרף לביתו שאמרו רז"ל גדול חולי של חסרון כיס מכל חולאים שבעולם..." (H-17 I-19). מקור אפשרי הוא הנאמר בספר "מנורת המאור" לרבי ישראל יוסף אנקווה (מנורת המאור פרק י): "...וגרסי' במ' שבת בפירקא קמא, אמ' רבה בר מחסיה אמ' רב חמא בר גוריא אמר רב, כל חלי ולא חולי מעים, כל כאב ולא כאב לב, כל מיחוש ולא מיחוש ראש, כל רעה ולא אשה רעה, כל חסרון ולא חסרון מות. במערבא אמרי, חסרון כיס קשה מכולם."

חז"ל לימדו אותנו "גדול הנהנה מיגיע כפיו יותר מירא שמים". לגבי ירא ה' נאמר "אשרי איש ירא את ה'" רק "אשרי". ואילו על מי שמתפרנס מיגיע כפיו נאמר: "יגיע כפיו כי תאכל אשריו וטוב לך." גם "אשרי" וגם "טוב לך". וחז"ל דורשים (ברכות ח: , אבות ו, ד): "אשריו בעולם הזה וטוב לך לעולם הבא".
על מצבות רבות צוינה דרך חיים זו:

(C-12 C-8) ובעוד 3 מצבות).

"איש שהיה זן ומפרנס בניו מיגיעת כפיו על זה נאמר יגיע כפיו כי תאכל" (C-14 C-7).

"הוא היה נהנה מיגיע כפיו כל ימיו אשריו בעולם הזה ובעולם הבא" (D-18 E-22).

כיתוב אחרון זה הוא ציטוט מדברי חז"ל שהבאנו לעיל.

וכנגד האסונות והסבל האנושי, הפנים המופנות כלפי מעלה מצדיקות את הדין ואומרות:

"כי את אשר יאהב ה' יוכיח" (D-17 E-5) ועוד בהרבה מצבות).

"גזרה גזרתו יתברך אין מי יאמר לו מה תעשה וברוך הגוזר וסוף כל אדם קטון וגדול בית אבנים יחזה ונמאס כחרס נבזה" (D-17 E-16).

ובעוד חרוז: "...אמונות יהגה חיכי ואצדיק את מלכי..." (D-17 G-1).

"...ואם מאה שנה יחיה בית כזאת יחזה כי זה כל האדם וברוך הגוזר..." (D-18 E-11).

וגם בלדינו: "...בינדיג'ז אל דיין אל די לה ב'ירדאד..." (C-15 C-13). דהיינו: ברוך האל דיין האמת.

ג. הדמויות המשתקפות מן המצבות:

1. תכונות ונהגים הראויים לציון

בכל דור ובכל תקופה, כאשר אדם עומד מול המוות ומסתוריו, מיד מתעוררת בליבו האמונה בנעלם ובנסתר, הוא הקדוש ברוך הוא. ובכל זאת, מעל מצבות רבות מתגלה יראת אלוקים כדרך חיים נעלה ומוערכת על ידי הקהילה במונסטיר.

על רבות מהמצבות מופיעים המשפטים הכמעט נדושים כמו:

"איש תם וישר ירא אלוקים וסר מרע", שהוא ציטוט מספר איוב (א, א), (C-43 C-11 ועוד הרבה).

"אשה יראת ה' היא תתהלל" שהוא ציטוט מספר משלי (לא, ל), (C-11 C-14 ועוד הרבה).

"אשרי איש ירא את ה' במצותיו חפץ מאוד" שהוא ציטוט מתהילים (ק"ב, א), (D-4 E-18 ועוד הרבה).

ופסוק אחרון זה בתרגום לספניולית: "ק' סי איספאנטה די ה' אין סוס מצות אינב'לונטאב'ה מוג'ו" (D-16 D-46).

מלבד המצוות המוזכרות כאן בהקשר של יראת אלוקים, גם המצוות שבין אדם למקום וגם המצוות שבין אדם לחברו מוזכרות פעמים רבות על המצבות. כמעט תמיד הן מיוחסות בנשימה אחת לאותו אדם, הן אלה והן אלה.

במעשי החסד בולט מאוד חלקן של הנשים, אשר בזכותן אף ממצרים נגאלנו:

"נאה וחסודה ונאימים (!) מעשיה היתה ביתה בית פתוח ליתומים ויתומות ולאלמנות לרוחה" (D-17 F-6).

"היתה ידה פתוחה לעניים ליתן להם כפי הצורך ואף אחר מיתת בעלה לא עזבה המצות ומעשים טובים שהיו בידה" (D-17 F-8).

"אשה שמתה מי מחסרה? בעלה! ברם זאת האשה חסרה גם לעניים ולאבינויה דכפה פרשה לעני וידיה שלחה לאביון כל העם בכו אותה" (D-17 F-22). (סימני הפיסוק שלי. א.ב.).

"איש אשר היה זן ומפרנס יתומים בביתו" (C-32 C-13).

וגם בלדינו: "אונה מוז'יר טימירוזה די איל דייו קי סיינפרי טוב'ו סו קאזה אב'יירטה אה איל איספאסיו פור אפיאדאר אה פרוב'יס אי גו אירפ'אנוס" (D-17 F-1).

ובתרגום: אישה יראת ה' אשר תמיד היה ביתה פתוח לרווחה כדי לעזור לעניים וליתומים.

מצווה מיוחדת היא לגמול חסד של אמת. דהיינו, להתעסק עם המתים, להכין אותם לקבורה ולקבור אותם. היא נקראת "חסד של אמת" מכיוון שידוע שהמת לא יחזור ויגמול חסד עם מי שטיפל בו וקברו. בכל תפוצות ישראל וגם במונסטיר החבורה שעסקה במצווה זו נקראה "חברה קדישא", או בנוסח המופיע על המצבות שהוא הנוסח העברי: "חברה קדושה".

"השגיח בחברה קדושה מכיסו רבות בשנים" (D-17 E-27). כלומר, גם השקיע ממון מכיסו הפרטי לצורך המצווה.

"הוא היה שמש בחברה קדושה וגומל חסד במתים" (D-22 E-18).

2. לימוד תורה ושימוש תלמידי חכמים

לימוד התורה והשקידה בעיסוק בה, כיבוד תלמידי חכמים שלימוד התורה הוא העניין המרכזי בחייהם, וביטויי הערכה לעסק התורה גם מצד מי שהוא עצמו אינו למדן גדול, מוזכרים גם הם מעל מצבות רבות:

"משכים ומעריב בבתי כנסיות ובתי מדרשות רודף צדקה וחסד" (D-16 D-37 ועוד 36 מצבות).

"הוא היה קם כארי בכל בוקר ובוקר לקרא לתיקון חצות בכל איש ואיש מקטון ועד גדול ולא יעבור" (D-17 G-3) ובעוד 8 מצבות בהן מוזכר "תיקון חצות".

"תיקון חצות" הוא ממנהגי המקובלים ואיש זה היה נוהג מנהגם ואף מזרז אחרים לנהוג כמוהו. העובדה שהיה "קם כארי" היא הדרישה המוצגת לפני כל יהודי בפתיחת השולחן ערוך (אורח חיים א, א): "יתגבר כארי לעמוד בבקר לעבודת בוראו שיהא הוא מעורר השחר."

"ענותן כהלל משכים ומעריב בב"כ ובבמ"ד מרביץ תורה בתלמידים" (D-16 D-51 לעניין מרביץ תורה...). "ענותן כהלל" הוא ביטוי הלקוח מהתלמוד (שבת ל ע"ב).¹

סיפורים מן התלמוד שימשו מקור לניסוחים נוספים. אחד מהם הוא: "...על זקן נכבד כזה מזה 'ן מזה..." (D-18 E-31 ובעוד כ-15 מצבות). כאן השימוש נעשה גם בגלל משמעותו וגם בגלל החרוז שהוא יוצר. מקור הכינוי הוא במסכת ברכות (כח א). ר' יהושע מנסח את בקשתו להחזיר את רבן גמליאל להיות נשיא הסנהדרין תוך שימוש בדימוי ובמשל, על מנת לא לומר את הדברים ישירות ובכך לפגוע בנשיא שהחליפו, ר' אלעזר בן עזריה. הוא מנסח זאת כך: "מזה בן מזה – יזה. ושאינו לא מזה ולא בן מזה, יאמר למזה בן מזה מימך מי מערה ואפרך אפר מקלה?" משמעות המילים היא: "מזה בן מזה" הוא כינוי לכהן המזה מי חטאת על המיטהר מטומאת מת. אומר ר' יהושע: מי שנושא במשרת הנשיא, שהוא בעל ייחוס, שכן הוא בנו של נשיא – יזה. כלומר ימשיך למלא תפקידו. ואין זה ראוי שמי שאינו "מזה בן מזה", כלומר, מי שאינו נשיא בנו של נשיא יאמר לנשיא שלא יישא בתפקידו זה? ובלשון הדימוי: יאמר לכהן שמי ההזאה שלו אינם מי מעין אלא מי מערה, והאפר אינו אפר פרה אדומה אלא סתם אפר קלוי, כלומר – המים אינם כשרים. התואר "מזה בן מזה" הוא, אם כן, תואר כבוד גם למי שאינו כהן, על פי השימוש שעשה בו ר' יהושע, למרות שמילולית הוא מתאר כהן בן כהן.

¹ תנו רבנן לעולם יהא אדם ענותן כהלל ואל יהא קפדן כשמאי. מעשה בשני בני אדם שהמרו זה את זה אמרו כל מי שילך ויקניט את הלל יטול ארבע מאות זוז. אמר אחד מהם: אני אקניטנו. אותו היום ערב שבת היה והלל חפץ את ראשו. הלך ועבר על פתח ביתו אמר: מי כאן הלל מי כאן הלל? נתעטף ויצא לקראתו. אמר לו: בני מה אתה מבקש? אמר לו: שאלה יש לי לשאול. אמר לו: שאל בני. שאל: מפני מה ראשיתך של בבלים סגלגלות? אמר לו: בני שאלה גדולה שאלת. מפני שאין להם חיות פקחות. הלך והמתין שעה אחת. חזר ואמר: מי כאן הלל מי כאן הלל? נתעטף ויצא לקראתו. אמר לו: בני מה אתה מבקש? אמר לו: שאלה יש לי לשאול. אמר לו: שאל בני. שאל: מפני מה עיניהן של תרמודין תרוטות? אמר לו: בני שאלה גדולה שאלת. מפני שדרין בין החולות. הלך והמתין שעה אחת. חזר ואמר: מי כאן הלל מי כאן הלל? נתעטף ויצא לקראתו. אמר לו: בני מה אתה מבקש? אמר לו: שאלה יש לי לשאול. אמר לו: שאל בני. שאל: מפני מה רגליהם של אפריקיים רחבות? אמר לו: בני שאלה גדולה שאלת. מפני שדרין בין בצעי המים. אמר לו: שאלות הרבה יש לי לשאול ומתירא אני שמא תכעוס. נתעטף וישב לפניו. אמר לו: כל שאלות שיש לך לשאול שאל. אמר לו: אתה הוא הלל שקורין אותך נשיא ישראל? אמר לו: הן. אמר לו: אם אתה הוא לא ירבו כמותך בישראל! אמר לו: בני מפני מה? אמר לו: מפני שאבדתי על ידך ארבע מאות זוז. אמר לו: הוי זהיר ברוחך! כדאי הוא הלל שתאבד על ידו ארבע מאות זוז וארבע מאות זוז והלל לא יקפיד."

"דלא פסיק תהילים מפומיה היה משכים ומעריב בבתי כנסיות ובתי מדרשות ש(ומר) בת כהלכתו רודף צדקה וחסד" (D-16 G-26). לא פסיק פומיה = לא הפסיק פיו.

"לא פסיק פומיה מתהלים ומשניות משכים ומעריב בבתי כנסיות ובבתי מדרש רודף צדקה וחסד" (D-16 E-45) ועוד כ- 20 מצבות).

"משכים ומעריב לבה"כ ומבקר חולים" (D-17 G-7). כאן יש להזכיר את הנאמר בתחילת תפילת שחרית בכל יום (מבוסס על הנאמר במסכת שבת קכז.): "אלו דברים שאדם עושה אותם, אוכל מפרותיהם בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא ואלו הן: כיבוד אב ואם... וביקור חולים... והשכמת בית המדרש..."

"ולא פסיק גרסה מפומיה" (D-16 D-33) ובעוד 9 מצבות). כלומר: לא הפסיק לגרוס = לשנות שוב ושוב את דברי התורה.

"דרחים ומוקיר רבנן" (C-15 G-26) ובעוד 11 מצבות). ובתרגום: אוהב ומכבד את תלמידי החכמים.

"אוהב התורה ולומדיה ורדפה את מאהביה רודף צדקה וחסד: שמש ת"ח הרבה" (D-16 E-11.1). (ת"ח = תלמידי חכמים).

שימוש תלמידי חכמים פירושו שהייה במחיצתם ומעקב אחרי התנהגותם ודרכיהם בכל העניינים: בינם לבין עצמם, בינם לבין בני משפחתם, בינם לבין הבריות ובינם לבין הקדוש ברוך הוא.

"דרחים ומוקיר רבנן ביתו בית ועד לחכמים ידו פרש שר רב להושע למיחלים" (D-16 E-26).

אי אפשר שלא להתייחס למילים "ידו פרש שר". זהו משחק מילים על הפסוק ממגילת איכה (א, י) "ידו פָּרַשׁ צָר עַל כָּל מַחְמַדֶּיהָ", כאשר שם מדובר, כמובן, על ההרג שהצר, האויב, הביא על ירושלים. כאן, בשינוי אות אחת מדובר באיש הנעלה, השר, שפרש ידו כדי לעזור למי שמחכים לישועה.

הצירוף "רב להושיע" הוא ציטוט מנוסח תפילת העמידה. בתפילה זהו תוארו של הקב"ה שהוא "רב להושיע", ואילו כאן מייחסים אותו לנפטר.

"יותר היתה למודו ממשאו ומתנו" (D-16 E-46). כלומר: עיסוקו בתורה תפס מקום רב וחשוב יותר בחייו מהעיסוק במשא ומתן, דהיינו עסקי פרנסה.

"שהיה קובע עיתים לתורה כל ימיו לא פסק חוק לישראל מפומיה" (D-16 G-9).

"...אבן מקיר תזעק אשר בו גנוז האיש הלזה דל ורזה שייף עייל שייף נפיק כל ימיו היה קורא חק לישראל..." (H-17 J-53). מלבד ציון התמדתו בלימוד "חוק לישראל" מצוינת העובדה שהיה "דל ורזה". השימוש בביטוי זה כאן, נועד למען החרוזה, ומשמעותו, שהנפטר היה צנוע ועניו. במקורותינו צירוף מילים זה נאמר, בדרך-כלל, על ידי האדם עצמו ועל עצמו. כאן, ייתכן שהנפטר ציווה שזה מה שייכתב על מצבתו. בפיזטים לראש השנה וליום הכיפורים כמנהג אביניון, הנאמרים על ידי שליח הציבור, מצאנו ביטוי זה: "...נָאִים דַּל וְרָזָה, אֱלֹהִים לֹא תַבְּזֶה, וְיִהְיֶה לְרָצוֹן, לְכַפֵּר לְצוֹן, וְלִשְׁאֵת חֲטָאִים, זְמִירִי וְשִׁירִי, וְיִהְיֶה דְבָרִי, פֶּר וְאֵיל בְּמִצְבֵּחַ". וכן: "...פְּנֵה צוּר קְדוֹשִׁי, לְקוֹלִי וְרַחֲשִׁי, וְאִם דַּל וְרָזָה אֶנֶכִּי וְנִבְּזָה..."

בשני מקרים מצאנו שצירוף זה נאמר בהתייחסות למישהו אחר. האחד, כאשר פוסק ההלכה דן במצבו הגופני של ילד, ואומר שאם הילד **דל ורזה**, אז יש לנהוג איתו כך וכך. במקרה השני, שימוש הלשון הוא אליגורי ומתאר את חוסר ידיעותיו, חוסר סמכותו ואת עובדת היותו מנותק מהמקורות. המדובר בספר "אלה דברי הברית" שהודפס בהמבורג בשנת 1818, ונכללו בו דבריהם של 22 רבנים אורתודוקסים (באותם ימים עדיין

מונח זה לא היה קיים), כנגד ה"טמפל" הוא היכל התפילה הרפורמי (גם מונח זה לא היה קיים אז), וסדרי התפילה החדשים בו. "...אחרי מי יצא **דל ורזה** לבזות דבר כל חוזה, קדושים וחכמי לב אשר קטנם עבה ממתנינו..."

"...ירא ה' וסר מרע לומד תנך וזוה"ק ומשניות..." (D-16 E-13). (זוה"ק = זוהר הקדוש).

"...תלמודו שהיה לומד בכל לילה בבית ישיבתו מדרש ועין יעקב..." (H-12 H-18 לעניין לימוד עין יעקב).

"היה קם בכל יום להתפלל שחרית מנחה ערבית וביום השבת היה הולך לק"ק ארגון לומר שירות ותשבחות" (D-18 E-19). וכן: "... (נאה) מזמר שירות ותשבחות בק"ק ארגון יכב"ץ..." (H-18 I-23).

שירות ותשבחות בשבת הוא מנהג ה"בקשות" של יהודי המזרח או מנהג "שירי ידידות" של יהודי מרוקו. במשך החורף, כאשר הלילות ארוכים, המנהג הוא לקום בשבת בבוקר, זמן רב לפני זריחת השמש, ולשורר פיוטים, שירות ותשבחות עד הגיע זמן התפילה.

תכני הלימוד שפגשנו עד עתה היו התכנים ה"עממיים" דהיינו: תנ"ך, תהילים, משניות, מדרש ועין יעקב, זוה"ק וחוק לישראל. והנה מצאנו גם: "... בכל לי(ל) רביעיות לומדים ת"ח (ביתו) תלמוד וגמרה וש"ע..." (H-18 H-3).

נסביר את ההבדל בין נושאי הלימוד:

"חוק לישראל" הוא לימוד יומי על פי פרשות השבוע מחמשת חומשי התורה, כסדרן.

השיעורים נערכו על פי סדר הלימוד של האר"י כמתואר בספר "פרי עץ חיים" וכוללים: קריאת פסוקי תורה, נביאים וכתובים, לימוד פרק משנה, קטע גמרא וקטע מספר קבלה. פסוקי התורה נקראים מפרשת השבוע, פסוקי הנביאים נקראים על פי רוב מהפסוק הפרשה ופסוקי הכתובים נקראים מספר משלי מתחילתו ועד סופו ואחר כך מחמשת חלקי ספר תהלים. מספר הפסוקים נקבע על פי היום בשבוע: שישה בימי ראשון ורביעי, ארבעה ביום שני וחמישה בימי שלישי וחמישי. פרקי המשנה נקבעים על פי היום בשבוע: ביום ראשון פרק מסדר זרעים, ביום שני מסדר מועד וכן הלאה. קטע הגמרא הוא על פי רוב מפרק בתלמוד הבבלי המקביל לפרק המשנה, ובימי ראשון ושישי נבחרים קטעים מתוך המסכתות ברכות ונידה. קטע הקבלה הוא על פי רוב מתוך ספר הזוהר. סדר הפסוקים והפרקים כפי שנהוג היום, הודפס לראשונה על ידי רבי יצחק בן ברוך שחילק את ששת סדרי המשנה לששת ימות החול, והתאים את הסדר ללימוד מהיר ומסודר. לזה הוסיף החיד"א קטעי הלכה ומוסר וקראם על שמו "יוסף לחק".

את תקנת הקריאה היומית "חוק לישראל" ייסד האר"י כפי שסיפר תלמידו רבי חיים ויטאל: האר"י היה נוהג לקרוא בסדר הזה בכל יום בחזרתו מבית הכנסת לאחר אכילתו, עטוף בטלית ומעוטר בתפילין. לכן, נהוג ללמוד בסדר חוק לישראל אחר תפילת שחרית עם הטלית והתפילין. גם כיום ישנם תלמידי חכמים הנוהגים לפתוח בו את יום הלימודים לאחר תפילת שחרית, כמנהג האר"י. למרבית "בעלי הבתים" זה הלימוד העיקרי באותו יום. אצל יהודי חבאן התימנים, לא למדו גמרא או משנה כלל, אלא רק את "חוק לישראל".

רוב הנוהגים ללמוד בסדר "חוק לישראל" הם אנשים עובדים, אשר אינם משקיעים את מירב זמנם בלימוד תורה, אלא רק "קובעים עיתים לתורה". הלימוד בספר זה מאפשר ללמוד קטעים מכל חלקי התורה המרכזיים בזמן קצר יחסית.

הקריאה בזוהר הקדוש הייתה, בדרך-כלל, קריאה בלבד ללא התעמקות ברעיונות הטמונים בטקסט, ולעיתים ללא הבנת הטקסט עצמו, אפילו ברמה המילולית. הדעה המקובלת היא שיש תועלת גדולה לנשמה למי שקורא את ספר הזוהר גם ללא הבנת הנקרא.

"עין יעקב" הוא ספר המלקט את חלקי האגדה, הסיפור והרעיונות מתוך התלמוד הבבלי תוך הימנעות מכל השקלא וטריא התלמודית, ולעיתים אפילו מן ההלכה הנלמדת ממנו.

לעומת אלה, תלמוד, גמרא ושולחן ערוך, הם חומרי הלימוד של תלמידי החכמים או לאותם המעטים מ"בעלי הבתים" בעלי הפנאי הנפשי והיכולת האינטלקטואלית המתאימה.

על מצבה אחת מצאנו שהייתה גם אישה לומדת תורה :

"מצבת קבורת מאשת חיל העדינה, ביראת ה' היא תתהלל, מתעסקת בכל דבר מצוה הבאה לידיה ובפרט במצות תלמוד תורה האשה המיילדת החסידה..." (D-17 E-44).

וגם ענייני חסידות מיוחדים נמצאו בנשים : "...נאה וחסודה במעשיה כל ימיה בתעניות וסיגופים..." (H-18 H-14) וגם (D-16 F-28).

הפיסקה החוזרת בכמה מצבות שציטטנו לעיל : "לא פסיק גרסא מפומיה" המתארת את דבקו של הנפטר בתלמוד תורה ועיסוקו בה, מקורה בין השאר, בסיפור תלמודי הקשור למוות. במסכת בבא מציעא (פו.) מסופר על רבה בר נחמני שהשלטון הפרסי חיפש אחריו כדי להורגו. באותו זמן התעוררה מחלוקת ב"מתיבתא דרקייעא" כלומר ב"ישיבה של השמיים" היא "ישיבה של מעלה". מכיוון שלא יכלו להכריע במחלוקת, החליטו שרבה בר נחמני הוא המומחה שיכריע. "שדרו שליחא בתריה לא הוה מצי מלאך המות למקרב ליה מדלא הוה קא פסיק פומיה מגרסיה". כלומר, שלחו שליח אחריו כדי שיעלה לישיבה של מעלה. אולם מלאך המוות לא יכול היה להתקרב אליו מכיוון שפיו לא פסק מן הלימוד. סוף הסיפור הוא, שנשבה רוח וקול ענפי העצים הנעים נדמה לו כקול החיילים נציגי המלכות שהגיעו לתופשו. הפסיק לרגע מלימודו - ונפטר. אם כן, הכיתוב על המצבות טומן בחובו כמין טענה : הנה, נפטר זה לא פסיק פומיה מגרסא ובכל זאת נפטר.

עניין זה שלימוד התורה מציל ממלאך המוות מופיע גם בסיפור על מותו של דוד המלך, והוא בעל מאפיינים דומים לסיפור שהבאנו².

3. השכמת בית המדרש ותפילה

אם נרצה להציץ מעט אל המציאות החברתית הניבטת מהציטוטים דלעיל, ניווכח שהשבח שאותו אנו מוצאים על כמה מצבות "משכים ומעריב בבתי כנסיות ובתי מדרשות" או "היה קם בכל יום להתפלל שחרית מנחה ערבית", מלמד אותנו מה הייתה ההתנהגות המקובלת בחברה. ברור שרוב האנשים לא באו בכל יום לבית הכנסת. בשבתות היה בית הכנסת מלא מפה לפה, אך בימי החול, רק יחידים פקדו אותו. הדבר מובן

² מסופר (שבת ל.) שדוד המלך ביקש מהקב"ה (תהלים לט, ה) : " הוֹדִיעֵנִי ה' קִצֵּי וּמִדַּת יָמֵי מֶה הִיא אֲדַעֶה מֶה חֶדְלִי אֲנִי". כל יומא דשבתא הוה יתיב וגריס כולי יומא. ההוא יומא דבעי למינח נפשיה קם מלאך המות קמיה ולא יכיל ליה דלא הוה פסק פומיה מגרסא. אמר מאי אעביד ליה הוה ליה בוסתנא אחורי ביתיה אתא מלאך המות סליק ובחיש באילני נפק למיחזי הוה סליק בדרגא איפחית דרגא מתותיה אישתיק ונח נפשיה."

תרגום : בכל יום שבת היה יושב ולומד כל היום. באותו יום שהייתה צריכה נפשו לנוח, בא מלאך המוות לפניו ולא היה יכול לו כיוון שפיו לא הפסיק מלימודו. אמר : מה אעשה לו? היה לו גן אחרי הבית. בא מלאך המוות נענע את האילנות. יצא דוד לראות במה מדובר, עלה בסולם, נשברה המדרגה מתחתיו, נפל ונחה נפשו.

לגמרי עקב המציאות הכלכלית של הימים ההם, סוף המאה ה־19. רוב האנשים היו חייבים לעבוד בזיעת אפם כדי להביא טרף לביתם. החוקים הסוציאליים המגבילים את שעות העבודה בוודאי שלא הגיעו אז לאימפריה העות'מאנית. כלומר, האנשים עבדו מצאת השמש ועד שקיעתה. פנאי לבוא לבית הכנסת לא היה להם. ייתכן שהתפללו בחופזה בבתיהם ויצאו לעבודה. גם כיום, למרות תנאי העבודה המשופרים, רבים המשייכים עצמם לחברה הדתית נוהגים כך. בהקשר זה נזכיר את המשנה האומרת (ברכות ב, ד) "האומנין קורין בראש האילן או בראש הנדבך מה שאין רשאים לעשות כן בתפילה." המשנה מכירה במציאות שהאנשים מתחילים את עבודתם עוד בחושך, ורק תוך כדי העבודה מגיע זמן קריאת שמע ותפילה. קריאת שמע הם יכולים לקרוא "על ראש האילן או הנדבך" כלומר, תוך כדי עבודה עם הפסקה קצרה לפסוק הראשון. אמנם כדי להתפלל הם אמורים להפסיק ממלאכתם ולהתרכז בתפילה = תפילת העמידה.

4. יחסי משפחה

לא רק פרנסה מוגיעה אישית, ולא רק לימוד תורה וחריצות בהשכמה לבית הכנסת ולתפילה היו ערכים נחשבים בחברת היהודים של מונסטיר. מצאנו עוד ערך, לפחות במושגי הזמן והמקום ההם, שגם כדי לקיימו הייתה דרושה מסירות נפש עצומה.

מעל כמה מצבות של נשים מצוינת העובדה שכל אחת מהן הייתה אלמנה "ברשות בעלה המנוח". בכל המקרים ברור שעובדה זו מצוינת לשבחה של האישה. פעם אחת אף מצוינת הסיבה: היא שמרה על אהבת בעלה הראשון. הניסוח "אלמנה ברשות בעלה" הוא ניסוח מעניין. ככל הנראה הכוונה במילה "רשות" היא שהאישה נשארה "שייכת" לבעלה. התופעה שאלמנה אינה נישאת אף פעם לאחר מות בעלה הראשון, מוכרת מחברות שונות. בכיוון ההפוך הדבר אינו מקובל בדרך כלל. כלומר, אלמנים צעירים נשאו, בדרך כלל, אישה שנייה, בפרט אם היו מטופלים בילדים. להלן הכיתובים, ומעניין לציין שכולם נכתבו בספניולית:

"...אניוס איסטוב'ו ביב'דה אין רשות די סו מארדו המנוח משה יצחק טאלבי'נ'ע... (H-18 I-60). כלומר: ...שנים הייתה אלמנה ברשות בעלה המנוח משה יצחק טאלבי'נ'ע.

או: "...אלייה איסטוב'ו ביב'דה אין רשות די סו מארדו מאס די טרינטה אניוס... (H-18 I-41). כלומר: היא הייתה אלמנה ברשות בעלה יותר משלושים שנה.

או: "...דיספואיס די מוריר סו מארדו מרדכי בנימין רוסו ע"ה קידו אייה אלמנה קון איז'וס ג'יקוס אי מארדו אמור די סו מארדו איל פרימירו פ'ין לה אורה די סו מוארטי ודאי קי איסטטה מוז'יר ייה איס די אלב'אר... (C-14 C-17). כלומר: לאחר מות בעלה מרדכי בנימין רוסו ע"ה היא נשארה אלמנה עם ילדים קטנים, שומרת על אהבת בעלה הראשון עד שעת מותה. ודאי שאישה זו ראויה לברכה.

במצבה אחרת מצוינת העובדה שהאישה נשארה אלמנה יותר מעשרים שנה בניסוח תלמודי – בארמית. "...אתתא יתבא מיגר ארמלתא בביתא יתיר מעשריי?... היא האשה ... אלמנת משה אלקוציר נ"ע... (C-15 D-15). כלומר: אישה יושבה אלמנה בביתה יותר מעשרי...

על אחת המצבות, מצבתה של אישה שנפטרה תוך כדי לידה, וגם העובר שבמעיה נפטר, מצאנו את הכיתוב: "...בת כ"ה שנים יצאה נשמתה והלכה בגן עדן עליון עם הני נשי צדקניות ועזב את בעלה שלמה אברהם אירגו ה"י ואת אביה ובניה ואמה ליגון ואנחה" (H-18 H-55). הסדר שבו נזכרו בני המשפחה שאותם עזבה הוא הפרט המעניין: ראשון המוזכרים הוא בעלה. גם חז"ל אמרו (סנהדרין כב:): "אין איש מת אלא לאשתו ואין אשה מתה אלא לבעלה. אין איש מת אלא לאשתו שנאמר: (רות א, ג) 'וימת אלימלך איש נעמי'. ואין אשה מתה אלא לבעלה

שנאמר : (בראשית מח, ז) 'ואני בבאי מפדן מתה עלי רחל'. גם על מצבה נוספת מצאנו אותו רעיון : "אשה שמתה מי מחסרה? בעלה..." ובמצבה שבה אנו דנים, מי שהיא חסרה לו ביותר לאחר בעלה הוא אביה, לאחר מכן בניה ולבסוף אימה.

גם על מצבה של גבר מצאנו שאשתו היא הראשונה שתחסר אותו. "...אי דישו אסו מוז'יר אי אסו איז'ו פור אנסייה אי סוספידו..." (H-18 H-53). כלומר : ועזב את אשתו ואת בנו לאנחות ויגון.

עוד על יחסים בתוך המשפחה אנו לומדים מן המצבה הבאה : "...איסט'ה מוז'יר פ'זאי זוכה די סירב'יר אסו פאדרי איל ב'יידו איסו מאדרי חנה די 93 אניוס קון (ליסניסיא) די סו מארידו..." (D-18 F-44). כלומר, אישה זו זכתה לסעוד את אביה הזקן ואת אימה, חנה, בת 93 שנים עם רשות / הסכמת בעלה.

5. זמן הפטירה

זמן מותו וקבורתו של אדם, יכולים גם הם להעיד על צדקותו. כך, על שתי מצבות מצאנו שהנפטר נקבר בערב שבת אחר חצות היום. "...ונפטר בליל שישי ונקבר ע"ש אחר חצות היום..." (D-18 E-22 ; D-18 E-26). המעלה המיוחדת להיקבר בערב שבת אחר חצות היום מצוינת ב"שער הגלגולים" לר' חיים ויטל בשם רבו האר"י. שם כתוב : "...ושמעתי ממורי ז"ל האר"י כי כל הנקבר בערב שבת אחרי חמש שעות ביום ושעה חמישית בכלל, אינו רואה חיבוט הקבר, כי קדושת השבת מפרידה ממנו הקליפה, בלי צער חיבוט הקבר וזהו סוד יום השישי" (הקדמה כ"ג). כמובן שזכות כזו להינצל מחיבוט הקבר שמורה רק לצדיקים.

על מצבה של אישה מצאנו זמן מיוחד נוסף שמי שנפטר בו בוודאי היה צדיק. וזה הנוסח : "...היה מדוכנת ביסורין כל ימיה להכי זכה לזקנה ומתה ביום שאין בו נפילת אפים ?יא לעולמה בלי שום עון..." (H-18 H-28). ננסה לברר מה העניין המיוחד שיש ביום שאין בו נפילת אפיים. (לעניין שגיאות הכתיב נתייחס בהמשך). ובכן, הימים שאין אומרים בהם את הקטע בתפילה הקרוי "נפילת אפיים" הם ימי החגים הרגילים, ימי שמחה ציבוריים ואף ימי שמחה פרטיים כגון ברית מילה ושבעת ימי המשתה של חתן וכלה. הסיבה שאין אומרים בהם נפילת אפיים היא שלא רוצים להזכיר את החטאים והעוונות ובכך לעורר עצב. כאן, העובדה שלא מזכירים את החטאים והעוונות מוסברת כך, שפשוט אין חטאים. ולכן, ככתוב על המצבה, היא הולכת לעולמה בלי שום עון.

6. כינויים ותארים

לפני שמות הנפטרים או בני זוגם מופיעים תארים וכינויים שונים. התואר הכמעט יחיד לנשים הוא "מרת". על מצבה אחת מצאנו את התואר "מדם". לעומת זאת, לגברים יש כינויים בסגנונות שונים. אם הנפטר הוא רב יופיע אחד הניסוחים : "כמוהר"ר" = כבוד מורנו ורבנו הרב רבי, או "עטר"ו הר"י = עטרת ראשנו ותפארתנו הרב, או סתם "הרב" ובקיצור "הר". מצאנו גם את הכינוי "הרב המובהק". "ח"י = חכם הוא כינוי כבוד לאדם משכיל וירא שמים שלא נשא תפקיד רשמי ככלי קודש. "סי"י = סיניור הוא הכינוי המקביל ל"מרת" אצל נשים ולא הוחלף בכינוי "מר". ויש כאלה שכוננו : "הגביר". גם התואר "סירה", כלומר סיניורה, מופיע : "...אירה סו נומברי סירה' חנה בת מזל טוב" (D-18 G-25).

על מצבה ייחודית נמצאים התארים : "...אשת הגביר והטפסר ראש הנדיבים סינייור יצחק נחמן הלוי..." (H-17 H-7).

תואר הכבוד "המו"ן" מופיע גם הוא במצבות רבות, ובדרך כלל על מצבות של נשים וכתואר לבן זוגן. ככל שידעתי מגעת, זהו קיצור למילים "המרומם ונעלה" או "המשכיל ונבון". אחד התארים המעניינים הוא : "...היא האשה... בת המשכיל ונעלה יצחק קאלדירון הי"ו..." (H-17 I-51). מה מקור הביטוי "משכיל ונעלה" ומה משמעותו – יש עדיין לברר. ייתכן שזה אחד הפירושים לראשי התיבות "מו"ן".

התואר מופיע גם במצבה (H-17 H-33) וגם שם נכתב : "...בת המשכיל ונעלה...". תארי כבוד אופייניים נוספים הם : "נו"מ" = נגיד ומצוה ; "המ" = המרומם ; "הגה"מ" = הגביר המרומם. ופחות אופייניים : "ר'צ'וח" = רב צדיק וחסיד.

לפני שמם של נפטרים זקנים מצאנו – "...הישיש הנכבד...", ולגבי נשים "...הזקנה...". עניין מיוחד הוא הכינויים. באחדות מהמצבות נרשם שמו המלא והרשמי של הנפטר ואחר כך : "המכונה...". הכינויים המופיעים הם : "בכור" או "בכורה", "מירקאדו" או "מירקאדה", "שבת", "שבת". כינוי אחרון זה, מעלה את המחשבה שהאיש היה ממשפחת שבתאים, אבל לא התאסלם כשבתאי צבי אלא נשאר ביהדותו. כידוע, השבתאות בזמנה הכתה ללא רחם בכל תפוצות ישראל. אולם באזור זה של תורכיה והבלקן הייתה השפעתה מוחצת. נתן העזתי, ה"נביא" השבתאי, פעל באזור ואף מת ונקבר באיסקופיה. קברו, שהיה יעד לעלייה לרגל בזמן שהשבתאות הייתה בשיאה, נהרס סופית ברעידת האדמה של שנת 1963 יחד עם כל בית הקברות היהודי שם.

על מצבה אחת כתוב : "...המנוח הנזכר מכונה בשם מורינו..." (H-17 H-17). הכינוי "מורינו" מתייחס לאדם כהה עור, שחרחר. ייתכן שכונה כך בגלל מראהו הפיזי, אולם ייתכן, שללא קשר למראהו, הוא כונה כך על מנת להגן עליו מפני עין הרע, בפרט אם היה יפה תואר. שכן השחרחר נחשב מכוער ועין הרע לא תפגע בו. השיר המפורסם "מורניקה" מדבר על שחרחרות ויפה, כאילו אמר למרות שהיא שחרחרות היא נאה, ממש כמו בשיר השירים (א, ה) : "שחורה אני ונאווה..."

לגבי הכינוי "בכור" או "בכורה", אין להכביר מילים. ברור מי זכה או זכתה בכינוי זה. הכינוי "מירקאדו" או "מירקאדה" פירושו "מכור" או "מכורה". כאשר אירע במשפחה שילד נפטר וילד אחר נולד זמן קצר אחר כך, המשפחה נהגה "למכור" באופן סמלי את התינוק לקרוב משפחה או שכן וזאת מתוך אמונה שבדרך זאת יערימו על מלאך המוות וילד זה יחיה. ילד ש"נמכר" יקבל את השם "מירקדו" לבן, ו"מירקדה" לבת.

7. שמות פרטיים ושמות משפחה

בטרם נתחיל לדבר על השמות הכתובים על המצבות, נדגיש כי שני השמות המיוחסים לכל הגברים בנויים משם האיש ושם אביו. מכיוון שהמנהג היה שהאב קורא לבנו על שם אביו, הרי שנמצא את משה יוסף, שהוא בנו של יוסף משה, שהוא בנו של משה יוסף וכו'. מנהג זה מקורו עוד בספרד, ואחת הדוגמאות לכך מובאת בספרו של פרופ' זאב הרוי "ר' חסדאי קרשקש", (מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים, תש"ע 2010).

בעמ' 15 כותב הרוי : "בהקדמתו לספרו הפילוסופי הגדול 'אור ה'", הוא (כלומר חסדאי קרשקש) מזכיר את שמו העברי המלא : חסדאי ב"ר יהודה ב"ר חסדאי ב"ר יהודה ב"ר חסדאי. השם 'קרשקש' היה שמו הפרטי הלוועזי של אביו, ר' יהודה ב"ר חסדאי. לפי הנוהג שהיה מקובל בקטלוניה, שם המשפחה של אדם היה שמו הפרטי של אביו. אביו של חסדאי קרשקש כונה אפוא 'קרשקש חסדאי' וסבו כונה כמותו 'חסדאי קרשקש'."

אגב, לעניות דעתי, ממנהג זה נשתלשל שיבוש. כיום הספרדים מציינים על מצבות את שם הנפטר ושם אימו בלבד. להערכתו, מכיוון שגם הספרדים התחילו לתת לילדיהם שני שמות כמנהג אשכנז, נוצר רושם ששני השמות המופיעים על המצבות הישנות הם של האדם הקבור. נשכחה העובדה שהשם השני הוא בעצם שם אביו. וכך נעלם שם האב מעל המצבות החדשות. אפילו מצאו לכך "צידוק" – מכיוון, שעל פי הקבלה, הן בתפילה על החולה והן בתפילת אשכבה על הנפטר מזכירים את שם אימו, ואין מזכירים את שם אביו, הקישו מכך גם על הכיתוב שעל המצבה.

ובכן, השמות הפרטיים המופיעים על המצבות מתחלקים די בבירור בין הגברים לנשים. שמות הגברים, כמעט כולם, הם שמות עבריים: אברהם, אליהו, אליסף, גבריאל, גדליה, דוד, דן, חיים, יחזקאל, יום טוב, יהודה, יוסף, יעקב, יצחק (ופעם אחת ייזאק), יקותיאל, ירמיה, ישעיה, מאיר, מצליח, משה, משולם, מתתיה / מתתיה, עובדיא, עזריאל, פנחס, פסח, פרץ, רחמים, רפאל, שבת, שלמה, שמעיה, ועוד. יש מעט מאוד שמות לועזיים: טודורוס, קונורטי, מינטש, מסעוד, וכינוי: מירקאדו, (כלומר: מכור) ואולי עוד, אך לא מצאתי.

לעומת זאת, לנשים רבות יש שמות לועזיים: אורו, איסטרוגא או אישטרוגה, איסטריליא / אישטריליא, איספיראנסה, אלג'ופא / אלג'ופר, אליגריאה, אנג'ילא, ארניסטה, בואינה, בוליסא, ביבא, ביינונידה, ביליאה, בירטוד, בלאנקא, ג'אמילה, ג'ודיקי, ג'ויאה, ג'וליאה, ג'ינטיל, גראסיאה, דולסה, דונא, דיליסיאה, וידא, וינטורא, וינזיאינא, יטלא, לאב'רא, לאריסה, לונא, לילא, לילי, מירא, סאטי, סול, סיטי, סיניורה, סיניורו, פאלומבה, פירלה, פלאטה, פלור, פריסיאה, קאדיס, קלארה, רוזה, ריינא, שיתי / שיטי, שמחוג'ה, שמחולה.

אמנם יש גם שמות עבריים לנשים: רחל, אסתר, שרה, רבקה, חנה, שמחה, מרים, מזל-טוב, דבורה, נעמי, תמר, אך נראה לי שהרבה יותר ממחצית משמות הנשים אינם שמות עבריים.

הערה על הכתיב של השם "איסטריליא":

ברור שההגייה של השם היא, איסטריה, כפי שמקובל היום לכותבו. האות ל' הנוספת, שאינה נשמעת, היא, להשערכי, שריד מהכתיב בספרדית. בספרדית יש עשרות רבות של מילים כמו: כסא הנכתב silla והנקרא סיאה. וכן בשמות, למשל: Palma de Mallorca הנקראת: פאלמה דה מייורקה. האות L, אמנם כאשר היא מופיעה כפולה, מבוטאת כ-Y.

שמות המשפחה:

איסטרומזה, אירגאז או אירגאס, אישע, אלבאחארי, אלבאלאג, אלבאלאק, אלבוחר, אלביילדה, אלבאראניץ, אלישאנדרה, אלקוציר או אלקוסיר, ארדיטי, ארוטי, ארואיסטי, באטינו, בן יקר, בצלאל, ברוך, גראסיאה, די מאיו, הכהן, הלוי, חונן, חזן, חסון או חאסון, טאלבי' או תאלבי', טולידאנו, טיסטה, יושע, מזון, מזרחי, מסעוד, משולם, נאבון, נחמה, נחמיאס או נחמיאש או נאחמיאס ולעיתים בן נחמיאס, ניגרין, ניסן, סאפורטה, סורילאנו, עובדיה, פ'אראגי' פ'אראש או פ'ארשי, פאדרו, פארדו, פינסו, פיסו, פרץ, צאדיקארייו, צרפתי או צארפתי, קאטאריב'אס, קאלדירון, קאסורלה, קאפ'יסוטו, קוב'ו, קולונומוס, קונפ'ינו, קמחי, קריסקיס, רוסו, שאמי, ששון.

ד. החיים הציבוריים – אישים ופועלים:

1. רב הקהילה

מלבד פעולות צדקה וחסד, תפילה, מצוות ולימוד תורה, חיי הקהילה באים לידי ביטוי גם באופנים אחרים. פועלים של אישים בולטים בחיי הקהילה מוזכר, כמובן, על מצבתם. כך אנו מוצאים אנשי ציבור, רבנים, ואנשי הקהילה שתורמו לבניין בתי הכנסת.

מהכיתוב המופיע כאן משמאל, אנו לומדים על כמה מתפקידיו של הרב – לומד תורה, דורש דרשות לציבור, משרת ב"חברה קדושה", כותב ספרי תורה ומזוזות ומנהיג את הציבור בענווה (הכינוי "איש עלוב ואין עונה").	"..... קול במחנה נהי ובכי מהיסורים שסבל באחרית ימיו: על פיו ידיו ורגליו קרוב לז' שנים: כל קבל דנא תורתו הייתה אומנותו ולא הוה פסיק גירסא מפומיה אשריו ואשרי ? את אשר יאהב ה' יוכיח וכאב את בן ? מאיש הלזה אשר פה נסתר ונגנז הכי קרא ? ה"ר יוסף יעקב ישראל נ"ע איש עלוב ואין עונה זקן ונשוא פנים ודרשן כמה שנים בחברה ק' סופר ספרים ומזוזות נועם ה' ולבקר בהיכלו כלו אומר כבוד ? מנוחתו היה ונתבקש בישיבה של מעלה ביום (כ) "ג לחדש אלול ש' ה'ת'ר'ס'ט' לב"ע....."
---	---

(D-17 E-5, המצבה משנת 1909).

2. מצבת הרב יעקב יוסף ישראל – (D17-G32, המצבה משנת 1890)

(למרות שחלק גדול מהכיתוב מחוק או שבור, השתדלתי להביא את הנוסח המלא):

קול יללה אשמיעה על האי
שופרא דתורה דגניז בארעה
? בשער ידעי לה
קדוש ? עולם ויצא יעקב
קול במחנה וי לאזילה וי לחבילה
למבכי ולמספד יאות לנא הן
? וישא יעקב
קול (ירים) בבכיה תאניה ואניה
? היה לנו לר ?
קול ?
רב ? לא

פסיק גירסא מ ? לילה
 ויום כחשכה כאורה ויקם יעקב
 קול נהי מהיסורים דבאו עליו
 לעת זקנתו מה"ד לקתה עליו
 מסורת בדינו אשר יאהב
 י"י הוכיח עליו וישב יעקב
 קול אומר מה נורה מקומו
 בו נגזר דורש טוב לעמו
 ה'ה' ע'ט'ר'ו' מו"ר הר' הכ' אביר
 יעקב ישראל ז"ל ויצב יעקב
 קו ? מנוחתו היה בשבעה
 לחו' תשרי ש' ת'ר'ן' לב"ע
 מנוחתו יהיה עם צדיקים
 וחסי' שלם בכל ויבא יעקב
 ת נ צ ב ה 5650

התארים "דורש טוב לעמו", "עטרת ראשנו ותפארתנו", "מורנו ורבנו", ו"הרב הכבוד" מתארים את רב
 הקהילה. בוודאות רבה זה רב הקהילה שעל שמו נקרא בית הכנסת של יוצאי מונסטיר בעיר העתיקה
 בירושלים - "יגל יעקב". בספרו של ראובן גפני נוסח ירושלים – (עדות ובתי כנסת במרכז ירושלים – יד יצחק
 בן צבי 2011) מסופר שבית הכנסת הוקם בשנת 1888 לכבודו של הרב יעקב יוסף ישראל ששימש באותה עת
 רב ומו"צ בעיר מונסטיר. הוא גם כתב את הספר "יגל יעקב" שיצא לאור רק ב-1900 בבבלגראד ע"י בנו יוסף
 יעקב ישראל. אם אכן זו מצבת הרב, הוא נפטר שנתיים לאחר הקמת בית הכנסת שעל שמו, והמצבה הקודמת
 שאת הכתוב עליה העתקתי לכאן, היא של בנו שנפטר 19 שנים אחריו.

בנו השני של הרב, רפאל יעקב ישראל, נפטר שנה אחרי אחיו, וגם את נוסח מצבתו נביא להלן. מצב המצבה
 גרוע ושורות רבות מחוקות:

מצבת קבורת הח' ה ? רפאל בר (ח) ? בן ש ? של הרב הכולל

כמוהר"ר יעקב ישראל

אבן מקיר תזעק יתומים היינו

ואין אב: אב בחכמה מזה בן מזה אשר

היה לו עוז ותושיה

עקב אשר שמע לקול ה' לילך בדרכי

אבותיו לעסוק בתורה: אמונות יהגה חיכי

ואצדיק את מלכי יום תפול תרדמה על הנפש

? קטן וגדול בית כזאת יחזו וסוף כל האדם

כחרס נבזה וישוב אל העפר אשר היה ספקו עליך

כפים בקול יללה להאי שופרא דבלי בארעא וי

לאזילא, ספדו ספדניא אבד חסיד מן הארץ

כולם עוברים בהאי דרכה ברוך הגוזר כי זה כל

? במחנה נהי ובכי מהיסורין שסבל

באחרית ימיו מטפת הנופלת ?
 ? כלוא בביתו מוטל על ערש דוי שלש שנים
 ? כי את אשר יאהב ה' יוכיח
 הלזה אשר פה נסתר ונגנז הכי קרא שמו ?
 המ ? רפאל יעקב ישראל ? איש בעל צדקה
 ? ומבקש שלום ה ?
 ?
 ? יהי רצון נפשו
 בטוב תתלונן בתוך גן עדניו במחיצת
 צדיקים וחסידים לראות באספקלריא
 המאירה כיר"א:
 ת נ צ ב ה 5670

אשתו של הרב נפטרה בעודו בחיים³.

3. בעלי תפקידים ציבוריים בקהילה

תפקידי השוחט והבודק (שו"ב) בקהילה היהודית הם בעלי חשיבות עליונה. שכן הוא המאפשר לציבור לאכול בשר על פי כל דקדוקי הכשרות. כאן גם מתגלה ענוותנותו של האיש שהיה "נהעלב ולא משיב להם". מעלה זו מצוינת במסכת שבת: (פח:) "עלובין ואינן עולבין שומעים חרפתן ואינן משיבין... עליהם הכתוב אומר: 'ואוהביו כצאת השמש בגבורתו'."

"...חכם משה עלה לשמים אוי כי
 נפל ראש משוחטי ובודקי העיר
 חבל על דאבדין ולא משתכחין
 היה נהעלב ולא היה משיב להם
 ואי לאבדה שאינה חוזרת..."
 (D-17 G-6)

וכן: "...שוחט ובודק מומחה ח' אברהם שלמה קאלדירון..." (D-17 F-5)

מוסד "שבעת טובי העיר" הוא ההנהגה הציבורית
 האזרחית הנבחרת של הקהילה היהודית. הם באי
 כוחם של הציבור והם בעלי סמכות המוכרת על ידי
 ה על אף שאינם בהכרח תלמידי חכמים. המושג

"... הן פה שוכב איש אמונים
 ירא האל תומך לכל לימים
 מקדם היה אחד משבעה
 טובי העיר גדול בדעות

³ (D17-F11) אפשר להכניס את הטקסט כאן.

מופיע כבר בתלמוד, שם נאמר שבידי שבעת טובי
העיר סמכויות רבות: להטיל מיסים, אף למכור את
בית הכנסת ועוד ועוד.

וכל כך שנים רבים חבר
נאמן מבית מדרשו שרת...
... אשרי חלקו
שזכה לזקנה ושיבה טובה...
ה'ה' הישיש הניכבד המנוח
ח' שלמה נחמן הלוי נ"ע בר
איסטריליא נלב"ע יום
רביעי תשעה לחודש
תמוז שנת ה'תרנ"ח לב"ע"

(D-17 F-12, המצבה משנת 1898)

".... אוי לנו כי נגזז החכם השלם אב"ד ?
ריפאל אברהם איסקאיו בר איסטריליא
ז"ל דורש דברי מוסר ברבים ומרביץ תורה
בתלמים' ודבריו היו נשמעים ורבים השיב
מעון על כן זכה ה' בחיו להדפיס שלושה ספרי
מוסר וימת ספרא רבה מישראל כל ימיו לא
פסיק גרסא מפומיה היה מתקן עירוב הע(יר)
בכל ערב שבת סכות הרבים תלוי
בו לא הניח בדורו כמותו חבל על
דאבדין ולא משתכחין ??? בארץ
ביום שבעה באדר ראשון נתבקש...
של מעלה שנת כבוד אלקים
רוחו ? בחלק היושבים בג?
? ע ? חיים היא ?
ת נ צ ב ה בגן עדן

5665

(המצבה משנת 1905)

גם ממצבה זו, (D-17 F-17), שמשמאל,
אנו לומדים על תפקידיו הציבוריים של
האיש. היה אב בית דין, היה דורש
ברבים ומרביץ תורה בתלמידים, "רבים
השיב מעוון" – כלומר החזיר למוטב מי
שסטו מדרך הישר, היה מתקן את
העירוב של העיר לקראת שבת כך
שיוכלו לטלטל דברים מחוץ לבית, ואף
כתב שלושה ספרי מוסר.

בספרו של שלמה אלבוחר על קהילת מונסטיר (עמ' 178) הוא מספר על הרב רפאל אברהם איסקאיו. ספר
המוסר בשם "שנות חיים" שכתב בלאדינו והודפס בשאלוניקי בשנת תרח"ס 1888, מומן ע"י תרומות אנשי
הקהילה. שמותיהם של הנדיבים מופיעים בסוף הספר, וביניהם שמו של אבי הסבא רבא שלי, יעקב אהרון
אלבוחר.

4. בעלי מקצועות שונים בקהילה

על רופא הקהילה אנו לומדים ממצבת רעייתו :

"...אשת הרופא המובהק כה"ר דוד יאודה נ"ע מרת שרה..." (D-16 F-26, המצבה משנת 1857).

ברפואה עסקו גם אנשים ללא הכשרה רשמית. אחת מאלה הייתה : "...היא הית' רופא עצמות אנשים שבורים..." (D-18 F-27).

נשים העוסקות ברפואה מסורתית הן תופעה ידועה בכל החברות ובכל הזמנים. יש מהן מומחיות בצמחי מרפא, יש בביצוע עיסויים ויש בשאר פרקטיקות מרפאות. בילדותי הייתה לנו שכנה מומחית לנקעים וידעה להחזיר את העצם שנקעה למקומה.

וכבר ציטטנו לעיל את הכיתוב מעל מצבתה של המיילדת : "...מתעסקת בכל דבר מצוה הבאה לידיה ובפרט במצות תלמוד תורה האשה המיילדת החסידה..." (D-17 E-44).

גם עורך דין היה במונסטיר : "יזאק אליהו ארדיטי בר גראסייה נ"ע ... איש גבר בגבורים מעיר שמלי בורגאריאה יע"א ונתיישב בעיר עוז לנו מוניסטיריין יע"א במלאכת אפוקאטליק והיה לו שם גדול בכל הגרים הוא היה עושה חסד ומלמד דעת את האדם הבא לשאול ממנו עצה..." (D-17 E-4, המצבה משנת 1909).

וציון מיוחד למי שהיה "חזן ומורה באיסקולה שימש כ"ב שנים..." (H-18 H-9).

וגזבר קהילת פורטוגל : "...הוא שהיה גזבר בק"ק פורטוגאל כמה שנים ודאי שהוא ה' העולם הבא..." (H-18 H-8).

והנה אדם שהיה גזבר קהילת ארגון, ומתנדב בחברא קדישא. ראשי התיבות יב"ץ כתוספת לשם הקהילה פירושם: יבנה בצדקה. כאשר התוספת היא לשם אדם, פירושה יראה בנחמת ציון.	"...האיש אשר היה משרת בקודש גזבר מק"ק ארגון יב"ץ כל כך שנים וכן משרת בקודש מהח"ק גדולה של ג'ח' יב"ץ..."
---	---

(המצבה D-16 D-24
משנת 1884)

ומי שהיה דיין ומתואר כדן דין גדול ודין קטן. התיאור מזכיר כמובן את עצתו של יתרו למשה רבנו שימנה שופטים עוזרים כדי להקל מעל משה את מלאכת הדין. והעצה היתה : "וְשִׁפְטוּ אֶת-הָעָם, בְּכָל- עֵת, וְהָיָה כָּל-הַדָּבָר הַגָּדֹל יָבִיאוּ אֵלַי, וְכָל- הַדָּבָר הַקָּטָן יִשְׁפְּטוּ-הֵם; וְהָקַל, מֵעַלַי, וְנִשְׁאַוּ, אִתִּי."	"...סבא דמשפטים דן ...דין דינא רבא וזוטא בין דין לדין הרב הכולל... ענותן כהלל משכים ומעריב בב"כ ובבמ"ד מרבין תורה בתלמידים נוכי כה"ר רפא(ל) ? (שבת) קמחי נח נפשיה דרבי ביום ? בירח אדר ש' כ'תר' ליצירה"
---	--

הביטוי "סבא דמשפטים" הוא השם
שניתן לקטע ארוך בספר הזוהר הכתוב

בפרשת "משפטים", והמתאר מפגש בין שני חכמים, ר' חייא ור' יוסי וסבא אחד, חמר, שנראה להם כבור ועם הארץ. לבסוף נתגלה כבעל חכמה עליונה וגילה להם סודות עמוקים ונפלאים. "סבא דמשפטים" הפך להיות כינוי למי שהוא גדול בחוכמת המשפט, והתפרסם כדיין חכם ומקורי.

(המצבה D-16 D-51)
משנת 1860)

"... ביתו בית ועד לחכמים
מהנה ת"ח ועניים מנכסיו: לא פסיק
פומיה מגרסא טרח ויגע כל כחו
ובממונו לבנית ק"ק פורטוגאל יע"א
הרבה מאוד: זה האיש הגביר המ'
ה'ה' סי' יוסף רפאל שבתי קמחי זללה"ה
בר קלארה נ"ע..."

ומי שתרם מהונו ואונו להקמת בית הכנסת
"פורטוגל":

ק"ק = קהילת קודש או קהילה קדושה.
יע"א = יגן עליה אלוקים.

(המצבה משנת 1883)

אם בבתי כנסת ובתי מדרש עסקינן, נאמר שמלבד ק"ק פורטוגל מוזכרים גם ק"ק ארגון, בית המדרש של ח' שלמה נחמן הלוי שהיה ממוקם, ככל הנראה, בבית פרטי ולעיתים כונה "מדרש שלמה", "ק"ק תלמוד תורה", ואולי עוד.

בשלוש מצבות מתואר כבוד מיוחד שנעשה עם הנפטר ע"י תלמידי תלמוד תורה וה"אישקולה" (=בית הספר):

"...כבוד גדול נעשה לה ביום פקודתה עם תלמידי ת"ת יע' ואיסקולה יע"א..." (D-17 E-18).

"...וכבוד גדול עשו לו במותו: ובמדרש שלמה הוליוכו אותו: ואף שכבר נספד כהלכה: ותש"ר (=תינוקות של רבן) עשו אתו הליכה אחרי משה" (D-18 G-56).

"...שכבוד גדול עשו לו התינוקות של אישקולה ושל תלמוד תורה ועשו לו לוייה עד קברו..." (D-17 E-4).

הכבוד הגדול שנעשה לנפטרים היה, ככל הנראה, תהלוכה רבת משתתפים שכללה תלמידים רבים מבית הספר ותלמוד התורה, הם תש"ר = תינוקות של בית רבם, תהלוכה שליוותה את הארון מבית הנפטר ועד מקום הקבורה. הסיבה שדווקא נפטרים אלה זכו בכבוד המיוחד נעוצה, ככל הנראה, בתפקידם הציבורי או בתרומתם לציבור. הראשונה הייתה אשתו של איש ציבור חשוב, השני, היה החכם אשר הציבור חש שאין לו תמורתו, והשלישי היה עורך הדין, "האפוקאטליק" שהגיע מבולגריה למונסטיר והיה עוזר בעצה טובה לכל שואל.

אחד המוסדות המוזכרים כבדרך אגב הוא בית הספר של "אליאנס" – "כל ישראל חברים". הנפטר היה נער צעיר בן ארבע עשרה: "...איל איסטודיו אינלה איסקולה דילה אליאנסה די מונאסטיר אידי סאלוניק..."
תרגום: הוא למד בבית הספר של אליאנס של מונאסטיר ושל סלוניקי. (המצבה משנת 1914).

על פועלו החשוב של ארגון "כל ישראל חברים" או בשמו הצרפתי Alliance Israélite Universelle בהקמת בתי ספר מודרניים ברחבי הפזורה היהודית במזרח, יש הרבה מה לומר ולספר. יש לי עניין אישי במוסד זה, שכן סבתי, אסטריה, ילידת מונסטיר, למדה בו.

5. חברה קדישא

אחד המוסדות החשובים בכל קהילה הוא ה"חברה קדישא" או "החברה הקדושה", כפי שמופיע על כמה מצבות.

כך מצאנו: "...האיש אשר היה משרת בקודש גזבר מק"ק ארגון יב"ץ כל כך שנים וכן משרת בקודש מהח"ק גדולה של ג'ח' יב"ץ כל כך שנים..." (D-16 D-24). ולעומת זאת, ביחס ל'ח' ברוך דוד י' יקר בר רחל", שנפטר זקן ללא ילדים בשנת 1909 נכתב: "...היה משרת בקדש בחק' קטנה וגם בק"ק..." (D-18 F-36). וכן: "...איש אשר שימש בקודש ובח"ק קטנה כ'כ' שנים בט? (וב)ישר..." (H-17 J-38). מדובר בשלמה חיים קאלדירון שנפטר בשנת 1896. וכן, "הר' יעקב שלמה קאלדירון בר איסטריליא" שנפטר כשנתיים אחריו, בשנת 1898, ואשר גם לגביו נכתב: "...איש אשר שימש בקודש בח"ק קטנה כ'כ' שנים בטוב וביושר..." (H-17 J-33). בן משפחה נוסף שנפטר צעיר: "...איש אשר שימש בקודש בח"ק קטנה כמה שנים בטוב וביושר הכי קרא שמו משה שלמה קאלדירון בר שרה נ"ע..." (H-17 J-19), המצבה משנת 1906.

מתברר שבמונסטיר היו שני ארגונים שטיפלו בקבורת מתים. לאחד קראו "ח"ק גדולה של ג'ח' יב"ץ" והשני נקרא "ח"ק קטנה". ראשי התיבות הם, ככל הנראה, ג'ח' = גמילות חסד, יב"ץ = יראה בנחמת ציון. הכינוי "גמילות חסד" אכן מתייחס לטיפול בנפטרים, בעיקר עם התוספת גמילות חסד של אמת. שכן, סתם גמילות חסד יכולה לנבוע מהתקווה שהנגמל ישיב לגומלו כגמולו, ואילו לגבי המת, בוודאי שאין תקווה כזו. לכן, הטיפול במת נחשב גמילות חסד של אמת, דהיינו ללא פניות או כוונות נסתרות.

עוד נראה שההתעסקות בקבורת מתים הייתה עניין משפחתי, שכן, שלושה מן האנשים ששימשו בח"ק קטנה היו ממשפחת קאלדירון. אגב, לגבי שלושתם נכתב ששימשו בטוב וביושר, נוסח ייחודי להם. תופעה זוהי הייתה גם בירושלים של המאה ה-19 ותחילת המאה העשרים. שם הייתה משפחת פרנס המשפחה שבידיה השליטה על החברה קדישא של הספרדים.

על מצבתו של רפאל שבתי קמחי שנפטר בשנת 1854 כתוב: "...הישיש הנכבד עמד בפרץ עירנו הגביר הנו"מ כה"ר.... זלה"ה..." (D-16 E-27). לא מפורט מה הפרץ שפרץ במונסטיר שהנפטר עמד בו. אנו יודעים על שריפה גדולה שפרצה בשנת 1836 בעיר וכילתה בתים רבים ובתי כנסת. ידוע שראשי הקהילה שלחו שדר"ים (שלוחי דרבנן) לאסוף תרומות לשם בניית בתי הכנסת שנשרפו.

ה. שימוש במקורות היהודיים על גבי המצבות:

בכתובות רבות שעל המצבות מופיעים ציטוטים או רמיזות לפסוקים מן המקורות היהודיים – תורה, נביאים, כתובים, משנה, מדרשים, תלמוד, ספר הזוהר וספרות השו"ת. הידע הנרחב במקורות היהדות, כפי שמשקף מן הכתובות, מעיד על הקשר העמוק של הקהילה לתרבות היהודית על כל ענפיה.

1. מקורות מן המקרא

פסוקים מהמקרא ככתבם או באלתור עליהם, הם מקור חשוב לנכתב על המצבות.

דוגמאות לכך כבר ראינו לעיל, וכאן הוספתי במרוכז כמה מהם:

המשפט "תחת פתיגיל נהי וקינים" (D-17 F-19) מבוסס על פסוק התוכחה מישעיה (ג, כה) "...וְתַחַת פְּתִיגִיל מִחֲלֶגֶת שֶׁקֶ". המילה 'פתיגיל' משמעותה – בגד מכובד ומפואר, והנביא אומר שבמקומו יבוא בגד שק. הכותב על המצבה נתן משמעות אחרת למילה. הוא פירש 'פתיגיל' כמילה המורכבת משתיים: פתיל = קשר; גיל = שמחה. כלומר במקום קשר לשמחה, באו נהי וקינים כלומר בכי וקינות.

ציטוט משיר השירים בשינוי אות אחת נתן את הניסוח הזה: "...הנה מיתתו שלשלמה המרביץ תורה ב"תל ה'ה' הח' השלם נעים ז"מ ב"י כמה"ר שלמה קמחי ז"ל..." (C-15 E-16). הפסוק משיר השירים (ג, ז) תאר: "הִנֵּה מָטוֹתָ שְׁלֹשְׁלֹמָה שְׁשִׁים גְּבָרִים סָבִיב לָהּ מְגַבְרֵי יִשְׂרָאֵל". כמובן שהמנסח רצה ליצור ניגוד בין שלמה המלך המפואר שגם בשעת שנתו הוא מוקף גיבורים, לעומת הנפטר שלמה הטמון בעפר. אגב, מצבה זו היא אחת מהקדומות ביותר שסקרנו. היא משנת ה'תקצ"ז כלומר 1837.

"נחשכו כוכבי נשפו ויקו לאור ואין ולא ראה בעפעפי שחר" (D-17 G-13). זוהי פרפרזה על דברי איוב המקלל את יומו במילים (איוב ג, ט): "יִחְשְׁכוּ כּוֹכְבֵי נֶשֶׁפּוֹ יָקוּ לְאוֹר וְאֵין וְאֵל יִרְאֶה בְּעַפְעָפֵי-שָׁחַר". הכיתוב על המצבה אומר שקללות אלה אכן נתקיימו במי שנטמן תחתיה.

דוגמה אחרת למשחק מילים המבוסס על פסוק הוא הכיתוב: "...שפתותיו ששונים בתורת ה'..." (D-16 E-27). המקור הוא בשיר השירים בתיאור הדוד האהוב, עליו נאמר "שִׁפְתוֹתָיו שׁוֹשָׁנִים". הפסוק מתאר את הצבע, הריח ואולי גם הטעם של שפתי האהוב. וכאן, בשינוי מיקומה של אות אחת, נתקבלה המשמעות של שינון תורת ה' שהיא הדרך לדבקות באהוב – האל.

מקורו של משחק מילים זה הוא במדרש שיר השירים רבה (וילנא פרשה ה): "אמר ר' תנחומא.... שפתותיו שושנים, זה תלמיד חכם הרגיל במשנתו, שפתותיו שושנים נוטפות מור עובר, זה תלמיד שאינו רגיל במשנתו ששפתותיו נוטפות מור אעפ"כ עובר הוא וחוזר ומברר תלמודו".

"...נהי בכי תמרורים תאניה ואניה ציר הצירם מי המרים המהררים כוס תרעלה ותמרורים..." (D-17 F-4). כאן השתמש הכותב במשחק מילים משני מקורות, ובשתי טכניקות. "ציר הצירם" נשמע כמו "שיר השירים". המשחק נסמך על צלצול המילים, וכמובן שהכוונה היא שבמקום שיר יש ציר. 'ציר' פירושו כאב האשה היולדת, והוא משמש ביטוי לכאב גדול וצער רב. כך מצאנו בישעיה (כא, ג) "עַל כֵּן מָלְאוּ מְתָנִי חִלְחָלָה, צִירִים אֶחְזוּנִי כְּצִירֵי יוֹלְדָה נִעֲוִיתִי מִשְׁמַע בְּהִלָּתִי מִרְאֹתִי". בנוסף לכך, צליל המילה 'ציר' מזכיר את המילה צרה. המקור השני הוא הביטוי "מי המרים המאררים" (נתעלם מטעות הכתיב). בתורה מדובר במים שהכהן משקה את האשה שנחשדה בהפרת נאמנותה לבעלה כדי לבחון האם החשד אמיתי או לא. ואילו כאן מדובר

בצער הגדול, הוודאי, בעקבות מותו של האדם היקר, צער שמושווה לשתיית מים מרים, והמארה, היא האירוע הטרגי.

המילים "כוס התרעלה" לקוחות מתיאור אסון החורבן בספר ישעיהו (נא, יז): "הַתְּעוֹרָרִי הַתְּעוֹרָרִי קוּמִי יְרוּשָׁלַם אֲשֶׁר שְׁתִית מִיַּד ה' אֶת כּוֹס חֲמָתוֹ אֶת קַבְּצֵת כּוֹס הַתְּרַעְלָה שְׁתִית מִצִּית". גם כאן האסון הפרטי מתואר במילים ובתיאור של האסון הציבורי, אסון העם כולו.

המילים הפותחות: "נהי בכי תמרורים" לקוחות מנבואת ירמיהו על רחל המבכה על בניה, (ירמיהו ל"א כ"ב): "כֹּה אָמַר ה' קוֹל בְּרָמָה נִשְׁמָע נְהִי בְּכִי תִמְרוּרִים רָחֵל מְבַכָּה עַל בְּנֶיהָ מֵאֲנָה לְהַנְחִים עַל בְּנֶיהָ כִּי אֵינָנו".

על מצבה אחת (D-16 E-6) יש ציטוטים של ארבעה פסוקים: "טוב שם משמן טוב" שכבר דנו בו והזכרנו אותו. "מפרי צדיק עץ חיים" זהו ציטוט ממשלי (יא, ל). וכאן משמעו שהנקבר שהיה צדיק לא זכה ל"עץ חיים" ונפטר. "בצל החכמה בצל הכסף" זהו ציטוט מקהלת (ז, יב) ומשמעו כאן כמשמעו במקור, כלומר: האיש הזה חסה הן בצל הכסף, כלומר היה בעל אמצעים, והן בצל החכמה, כלומר היה חכם ומשכיל. "את האלקים ירא ואת מצותיו שמור", שגם הוא ציטוט מספר קהלת (יב, יג) וכאן הוא משבח את הנפטר שקיים את עצת מחבר קהלת לירא את האלוקים ולשמור מצוותיו.

משחק מילים שהזכרנו לעיל, הוא הניסוח: "ידו פרש שר". זהו משחק מילים על הפסוק ממגילת איכה (א, י) "יָדוֹ פָּרַשׁ צָר עַל כָּל מַחְמַדֶּיהָ", שם מדובר, כמובן, על ההרג שהצר, האויב, הביא על ירושלים. ואילו כאן, בשינוי אות אחת, מדובר באיש הנעלה, השר, שפרש ידו כדי לעזור למי שזקוקים ומחכים לישועה, וזה שבחו של הנפטר.

על מצבתו של שלמה רפאל שבתי שנפטר צעיר נכתב: "...אור שמש קדר בלא יומי כאהלי קדר ביריעות שלמה...". (D-16 E-37). יש כאן שימוש במילים משיר השירים אשר לשלמה, בשינוי קל. שם נאמר: (שה"ש א, ה) "שְׁחֹרָה אֲנִי וְנָאֹה בָנוֹת יְרוּשָׁלַם פָּאֶהֱלִי קָדָר בִּירִיעוֹת שְׁלֹמֹה". ואילו כאן נכתב כאוהלי קדר ביריעות שלמה. בשיר השירים אומרת הרעיה שהיא שחורה כאוהלי קדר, שהוא שם בנו של ישמעאל, ועם זאת היא נאווה כיריעות שלמה, כלומר כמו השטיחים והווילאות המצויים אצל שלמה. ואילו כאן נאמר שהקדרות והשחור של אוהלי קדר פגעו ביריעות שלמה וגם הפכו קודרים כמותם.

המילים "אדם להבל דמה" לקוחות מתהלים (קמד, ד): "אָדָם לַהֲבֵל דָּמָה יָמָיו כְּצֶל עוֹבֵר". ויש מצבות שהפסוק הובא במלואו.

במצבה "...אדם להבל דמה ימיו כצל עובר והרוח תשוב אל האלהים אשר נתנה..." (D-20+21 G-6), נוסף ציטוט מפסוק בספר קהלת (יב, ז), אשר דווקא חלקו הראשון הושמט, ועניינו - המוות: "וְיִשָּׁב הָעֶפֶר עַל הָאָרֶץ כְּשֶׁהָיָה וְהָרוּחַ תָּשׁוּב אֶל הָאֱלֹהִים אֲשֶׁר נָתַנָּה". ייתכן שהכותב סמך על הקוראים המכירים את תחילת הפסוק.

"טוב שם משמן טוב ויום המות מיום הולדו" זהו ציטוט מדויק מקהלת (ז, א). הפסוק נכתב על מצבות רבות מאוד גם מפני שהוא חלק מנוסח האשכבה המקובל בקהילות היהודים יוצאי ספרד. הפסוק מופיע על מצבות אחדות גם בתרגום לספניולית: "לו בואנה פ'אמה איס קומו לה אזייטי בואינה אי אלדיאה לה מואירטי איס קומו אלדיאה סי נאסייו" (למשל: D-16 D-46). אמנם התרגום המילולי של "שמן טוב" הוא "אזייטי בואנה", כשם שאכן תורגם על המצבה, אלא שבספר קהלת השמן הוא בושם האפרסמון שריחו נודף למרחוק. זהו בסיס ההשוואה בין השם הטוב שיש לאדם ששמעו יוצא למרחוק, לריחו של בושם האפרסמון שגם הוא יוצא למרחוק. לכן, אולי היה להעדיף תרגום לא מילולי ולכתוב, למשל, "פארפיום בואינו".

על כמה מצבות של נשים שמתו בעת הלידה, נכתב הביטוי "...נהפכו עליה צריה..." (D-17 D-34). ביטוי זה הוא ציטוט מדויק משמואל א' (ד, יז-כ) המספר על האסון הגדול שקרה לישראל בקרב עם פלישתים: "וַיֵּצֵן

המבשר ויאמר נס ישראל לפני פלשתים וגם מגפה גדולה היתה בעם וגם שני בנים מתו חפזי ופיניחס וארון האלקים נלקחה. ויהי כהזכירו את ארון האלקים, ויפל מעל הכסא אחרנית בעד יד השער ותשבר מפרקתו וימות, כי זקן האיש, וכבד; והוא שפט את ישראל ארבעים שנה. וכלתו אשת פיניחס, הרה ללת, ותשמע את השמועה אל הלך ארון האלקים ומת חמיה ואישה; ותכרע ותלד כי נהפכו עליה צריה. וכעת מותה ותדברנה הנצבות עליה אל תיראי, כי בן ילדת ולא ענתה ולא שנתה לבה. ותקרא לנער איכבוד לאמר, גלה כבוד מישראל אל הלך ארון האלקים, ואל חמיה ואישה."

פסוקים רבים מן המקרא בהם מובע הצער על האסון הלאומי של הגלות, על ההרג, החורבן וההרס שהתלוו אליה, מועתקים אל האסון הפרטי של מות האדם היקר הטמון בקבר. כך מצאנו:

"...על אלה אני בוכיה עיני עיני יורדה מים..." (C-16 C-13, וכ-30 מצבות נוספות).

זהו ציטוט ממגילת איכה (א, טז): "על אלה אני בוכיה, עיני עיני ירדה מים כי רחוק ממני מנחם משיב נפשי הוי בני שוממים כי גבר אויב".

וגם: "...מי יתן ראשי מים ועיני מקור דמעה..." (C-33 C-12 וכ-15 נוספים). זהו ציטוט מספר ירמיהו (ח, כג

ציטוט נוסף (בשינויים קלים) ממגילת איכה אומר: "...עזב יתומים קטנים עוללים שאלו לחם ואין פורש להם..." ובמקור (איכה ד, ד): "דבק לשון יונק אל חכו בצמא עוללים שאלו לחם פרש אין להם".

על מצבתו של מי שעזב את בניו יתומים, מצאנו: "...בכו בכו על ד(עזב) יתמי זעירי וילך אברהם וי דבניו צועקים אבי אבי מדוע אחרו פעמי מרכבותיו..." (D-17 F-17).

כאן, חלק מהמילים הן בארמית תלמודית, אולם אנו נתייחס לציטוט החלקי מספר שופטים (ה, כח): "בעד החלון נשקפה ותגבב אם סיסרא בעד האשנב: מדוע בשש רכבו לבוא מדוע אחרו פעמי מרכבותיו." כאן הועתקה בכייתה של אם סיסרא לבכייתם של הילדים על מות אביהם. רמז נוסף טמון במילים "אבי אבי" והקשר למרכבה. אלו היו מילותיו של אלישע כאשר רבו, אליהו הנביא, עלה בסערה השמימה, (מלכים ב' ב, יא-יב): "ויהי המה הלכים הלוך ודבר והנה רכב אש וסוסי אש ויפרדו בין שניהם ויעל אליהו בסערה השמים. ואלישע ראה והוא מצעק אבי אבי רכב ישראל ופרשיו ולא ראהו עוד..." גם כאן צועקים הילדים: "אבי אבי!" כאשר אביהם עולה בסערה השמימה אבל ללא מרכבה. היא איחרה לבוא.

הכיתוב על מצבות רבות אומר שהנפטר עזב את קרוביו: "...ליגון ואנחה..." (C-27 C-14 ועוד כ-26 מצבות), זוהי מטבע לשון שחוזרת גם בתפילה, ומקורה בספר ישעיהו (לי"ה י) "ויפדוני ה' וישבון ובאו ציון ברונה ושמחת עולם על ראשם ששון ושמחה ישיגו ונסו יגון ואנחה." כמובן שהכיתוב על המצבה מנוגד לנבואת הנחמה ורוצה לומר שהיגון והאנחה עדיין לא נסו. להיפך; הם באו.

על מצבה של בחור צעיר מצאנו: "...איך נפלת משמים הילל בן שחר..." (D-18 F-26). זהו ציטוט מתוך נבואת ישעיהו על מפלתו של מלך בבל. הנביא מתאר כיצד ממרומי שבתו, הוא, שחשב עצמו ככוכב השחר = הילל בן שחר, ימות וירד שאולה, (ישעיהו יד, יב): "איך נפלת משמים הילל בן שחר נגדעת לארץ חולש על גוים." בניגוד לנבואת ישעיהו השמה ללעג ולקלס את מלך בבל, כאן תיאורו של הבחור החשוב כ"הילל בן שחר" מבטא את גודל השבר על לכתו בטרם עת, ואולי גם את היללה, השחורה, שירדה מהשמים.

על מצבה אחרת של איש צעיר מקונן אביו ואומר: "...ואיננו כי לקח אותי אלקים..." (H-17 I-23). מקור הביטוי הוא בספר בראשית (ה, כד) בסיפור על חנוך: "ויתקלף חנוך את האלהים ואיננו כי לקח אתו אלהים". חנוך נלקח כשהוא צעיר מאוד ביחס לכל בני תקופתו, ממש כמו הבחור שעל מצבתו נחרתו המילים האלה.

על מצבה של מי שנפטרה צעירה והוריה מבכים את מותה נכתב: "...על כן במרר תבכה ומיללה על בתי היקרה איכה את לוחכת את העפר תחת היותך בצל קורתי ולכלכל את שבתי אוי לי על שברי..." (D-18 G-44). כאן יש מארג של ציטוט מהמקורות, צירופי מילים וחלקי פסוקים מכמה מקומות, כלהלן:

"על כן במרר תבכה" לקוח מנוסח תפילת "נחם". פיסקה זו היא תוספת מיוחדת לתפילת העמידה הנאמרת ביום תשעה באב. הנוסח המקובל הוא: "על כן ציון במרר תבכה וירושלים תתן קולה". כאן מושאל הנוסח על האבל הלאומי ומציין את האבל הפרטי.

הביטוי "בצל קורתי" לקוח מדבריו של לוט לשכניו הרעים הרוצים לפגוע באורחיו – המלאכים (בראשית יט, ח): "...רק לאנשים האל אל-תעשו דבר כי-על-כן באו בצל קרתי."

הציפייה שנכזבה "ולכלכל את שבתי" לקוחה ממגילת רות (ד, טו): "והיה לך למשיב נפש ולכלכל את שיבתך". במגילת רות השכנות מודות לקב"ה על הולדת הילד בן לרות ולבועז, ואומרות לנעמי שהוא יכלכל את שיבתה, דהיינו ידאג ויפרנס אותה לעת זקנה. כאן מבכה האם את בתה שלא תכלכל את שיבתה.

בכמה מצבות מצוטט כלשונו הפסוק מתהילים (פט, מט): "מי גבר יחיה ולא יראה מות ימלט נפשו מיד שואל סלה". ההקשר ברור לגמרי מפשוטו של מקרא.

כחמש או שש מצבות נושאות את הנוסח הבא: "...קראו למקוננות ותבאנה ותשאנה קולן ותבכן בנות ישראל אל הצרה הזאת בכנה..." (C-14 C-21). נוסח זה מבוסס על שני מקורות: המקור הראשון הוא פסוקים מספר ירמיהו (ט, טז-כ): "כֹּה אָמַר ה' צְבָאוֹת הַתְּבוּנוֹת וְקִרְאוּ לַמְּקוֹנוֹת וּתְבוּאֵינָה וְאֶל הַחֲכָמוֹת שְׁלָחוּ וּתְבוּאֵנָה. וּתְמַהֲרָנָה וּתְשָׁנָה עֲלֵינוּ נְהִי וְתַדְּנָה עֵינֵינוּ דְמָעָה וְעַפְעָפֵינוּ יָזְלוּ מֵיָם. כִּי קוֹל נְהִי נִשְׁמָע מִצִּיּוֹן אֵיךְ שִׁדְּדָנוּ בָּשָׁנוּ מְאֹד כִּי עֲזַבְנוּ אֶרֶץ כִּי הִשְׁלִיכוּ מִשְׁפָּנוֹתֵינוּ. כִּי שָׁמַעְנָה נָשִׁים דְּבַר ה', וְתַקַּח אֲזִנָּכֶם דְּבַר פִּי וְלַמְדָּנָה בְּנוֹתֵיכֶם נְהִי וְאַשֶׁה רְעוּתָה קִינָה. כִּי עָלָה מָוֶת בְּחַלּוֹנֵינוּ בָּא בְּאֶרְמוֹתֵינוּ לְהַכְרִית עוֹלָל מַחוּץ בְּחוּרִים מִרְחֻבוֹת". המקור השני הוא קינת דוד (שמואל ב א, כג-כד): "שָׂאוֹל וַיהוֹנָתָן, הַנְּאֻהָבִים וְהַנְּעִימָם בְּחַיֵּיהֶם וּבְמוֹתָם לֹא נִפְרְדּוּ מִנְּשָׁרָיִם קָלוּ מֵאֲרִיּוֹת גָּבְרוּ. בָּנוֹת יִשְׂרָאֵל אֵל שָׂאוֹל בְּכִינָה..."

הכיתוב המופיע על כמה מצבות: "...אשריו שזכה להשלים את כל שנותיו שבעים לזקנה..." (D-18 F-41). אמנם זה אינו ציטוט של פסוק, אך הוא מבוסס על הפסוק מתהילים (צ, י): "יְמֵי שְׁנוֹתֵינוּ בָּהֶם שְׁבָעִים שָׁנָה וְאִם בְּגִבּוֹרֹת שְׁמוֹנִים שָׁנָה...", בתוספת דברי חז"ל בפרקי אבות בשינוי קל: "...בן ששים לזקנה, בן שבעים לשיבה, בן שמונים לגבורה..."

על מצבתו של מי שנפטר ללא בנים, מצאנו: "...ואין זכרון לראשונים כי אם מעשיו הטובים..." (D-18 G-27). תחילת המשפט לקוחה מדבריו הריאליים של מחבר ספר קהלת (א, יא): "אֵין זְכוֹרֹן לְרָאשִׁימִים וְגַם לְאַחֲרִימִים שְׁיָהִיו לֹא-יִהְיֶה לָהֶם זְכוֹרֹן עִם שְׁיָהִיו לְאַחֲרָנָה". כותב המצבה חושב, בניגוד לספר קהלת, שמי שיש לו בנים, יש לו זיכרון. וזה שקבור כאן, שלא היו לו בנים, אינו זיכרון, ולכל היותר מעשיו הטובים הם זיכרונו.

על מצבתה של אישה צעירה נרשם: "...יקוננו במרה אביה ואימה יבואו בקבורתה ויורידו כנחל דמעה..." (D-17 F-37). "להוריד כנחל דמעה" הוא ביטוי המבוסס על הפסוק ממגילת איכה (ב, יח): "צָעַק לְבָם אֶל-אֲדֹנָי חוֹמֹת בֵּית צִיּוֹן הוֹרִידִי כְנָחַל דְּמָעָה יוֹמָם וְלַיְלָה אֶל תִּתֵּנִי פּוֹגֵת לָךְ אֶל תִּדְּם בֵּית עֵינֶיךָ."

במצבה אחת נכתב: "...קול נהי וקול צווחה נשמע בארצנו: ואביט ואין עזר ואשתומם ואין סומך..." (H-17 I-8). החלק השני הוא ציטוט מדויק מישעיהו (סג, ה): "וְאֶבִּיט וְאֵין עֶזֶר, וְאֶשְׁתּוֹמֵם וְאֵין סוֹמֵךְ..." ואילו החלק הראשון הוא פרפראזה על הפסוק משיר השירים (ב, יב): "...עַתָּה הִזְמִיר הִגִּיעַ וְקוֹל הַתּוֹר נִשְׁמָע בְּאַרְצֵנוּ", והניגוד ברור.

וביטוי נוסף במצבה זו: "...איך מות אכזרי שלט בו במהרה: ולא חס ולא חמל על אשתו כי היא הרה ויעל אליהו בסערה...". כאן יש גם חריזה הרה – סערה. ומכיוון ששם הנפטר היה אליהו, השתמש המנסח בתיאור פרידתו של אלישע מרבו אליהו. (מלכים ב, ב יא): "וַיְהִי הִמָּה הַלְכִים הָלוֹךְ וַדְּבַר וְהָיָה רֶכֶב אִשׁ וְסוּסֵי אִשׁ וַיִּפְרְדּוּ בֵּין שְׁנֵיהֶם וַיַּעַל אֱלִיהוּ בַּסַּעֲרָה הַשָּׁמַיִם. וְאַלִישֶׁעַ רָאָה וְהוּא מִצַּעֵק אָבִי רֶכֶב יִשְׂרָאֵל וּפָרָשָׁיו וְלֹא רָאָהוּ עוֹד וַיַּחֲזֹק בְּבִגְדָיו וַיִּקְרָעם לְשָׁנִים קָרְעִים."

על מצבתה של ילדה שנפטרה בת אחת־עשרה שנים נכתב: "...ולא שבעה אביו ואימה בטובתה על שבר זה עיניהם ערפו כמטר דמעות..." (H-17 H-19). מלבד חילופי לשון זכר ונקבה האופייניים למצבות רבות מאוד, יש כאן שימוש בפסוק משירת האזינו (דברים לב, ב): "יַעֲרֹף כַּמָּטָר לִקְחֵי תִזְל כְּטַל אֶמְרָתִי כְּשֶׁעִירָם עָלֵי דָשָׁא וְכִרְבִּיבִים עָלֵי עֵשֶׂב." ואילו כאן עורפות / נוזלות כמטר הדמעות מעיני ההורים.

באותה מצבה מופיעים כמה כיתובים שלא הצלחתי לפענח את הקשר שלהם למצבה. אצטט חלק גדול מהכיתוב ואנסה לדון בו:

"...מצבת קבורת מבת היקרה עודינה מבת אחד עשר שנים בא שמישה קראה לה בקו? מלוח על שיח ולא שבעה אביו ואימה בטובתה על שבר זה עיניהם ערפו כמטר דמעות ובני ימיהם ובני ימיהם קרעו ולא? על בצר במדבר ואי לאהי שופרא דבלי בארעה וברוך הגוזר ה' נתן וה' לקח..."

מלוח על שיח הוא ציטוט מספר איוב (ל, ד): "הַקִּטְפִּים מְלוּחַ עָלֵי שִׁיחַ וְשָׁרֵשׁ רִתְמִים לְחֶמֶם", והוא נדרש בתלמוד כך: "אמר רבי לוי כל הפוסק מדברי תורה ועוסק בדברי שיחה מאכילין לו גחלי רתמים שנאמר 'הקוטפים מלוח עלי שיח ושורש רתמים לחמם'" (עבודה זרה ג:). פשט הפסוק מדבר על צמח מדברי שהנוודים והעניים אוכלים אותו באין להם מאכל אחר. ר' לוי דורש את המילה "מלוח" מלשון לחלוחית = מים, שהרי התורה נמשלה למים, או מלשון לוח = רמז ללוחות הברית. הוא אומר שמי ש"קוטף" דהיינו חותך, מפסיק את לימוד התורה "עלי שיח" כלומר בגלל שיחה בטילה, נענש בכך שמאכילים אותו גחלי רתמים. הרוותם גם הוא צמח מדברי ומוכר בכך שהגחלים שלו בוערים זמן רב ובחוס גבוה, המוזכר גם בתהלים (קכ, ד): "חֲצִי גִבּוֹר שְׁנוֹנִים עִם גַּחְלֵי רִתְמִים." ומה הקשר לענייננו? איני יודע!

החזרה הכפולה על המילים "ובני ימיהם" היא ככל הנראה טעות של החורט באבן, שעשה ככל הנראה טעות נוספת וכתב "ובני ימיהם" במקום "ובגדיהם". אחרת לא מובן מה קרעו האב והאם.

גם לגבי המילים "ולא? על בצר במדבר" – לא ברור ההקשר למצבה. (דברים ד, מג): "אֶת בְּצָר בְּמִדְבָּר בְּאֶרֶץ הַמִּישֹׁר לְרֹאוֹבֵנִי וְאֶת רָאֲמֹת בְּגִלְעָד לְגִדִּי וְאֶת גּוֹלָן בְּבָשָׁן לְמִנְשִׁי." בצר היא עיר המקלט שנמצאת בתחום שבט ראובן.

על מצבה אחת (D-18 G-43) מצאנו שלל ציטוטים ומשחקי מילים, חלקם מאמצים את האסון הלאומי כפי שהוא מופיע באיכה ובנביאים ומיחסים אותו לאסון הפרטי:

קול צווחה בעיר איך חשכו עינינו:	(איכה ה) עֲלִיזָה הָיָה דָוָה לִבְנוֹ עַל־אֵלֶּה חֲשָׁכוּ עֵינָיו:
איך מות אכזר גדע חייה ולא חמל על אשתו ועל בניו ובנותיו: קול שאון מעיר נשמע בחמשה לירח אייר	(איכה ב) בָּלַע אֶ-דָּלִי וְלֹא חֲמַל אֶת פְּלִנְיָאוֹת יַעֲלֹב הָרֶס בְּעִבְרָתוֹ (ישעיהו סו) קוֹל שְׁאוֹן מִעִיר קוֹל ה' מִשְׁלֵם גְּמוּל לְאִיְבָיו:

(עמוס ה) לָכֵן כֹּה־אָמַר ...ה' בְּכָל־רַחֲבֹת מִסְפָּד וּבְכָל־חַוְצוֹת יֵאֱמָרוּ הוֹיָהּ וְקָרְאוּ אֶכָר אֶל־אֱבָל וּמִסְפָּד אֶל־יֹדְעֵי נְהִי : (רות ד) "וְהָיָה לְךָ לְמַשְׁיב נָפֶשׁ וּלְכַלְכֵּל אֶת־שִׁבְתְּךָ", זו ההבטחה לנעמי ואילו הנפטר כבר לא יוכל למלא תפקיד זה. (ירמיהו ט) כִּי־עָלָה מִן־הַבַּיִת בְּחִלּוֹנָיו בָּא בְּאֶרְמֻנוֹתָיו לְהַכְרִית עוֹלָל מִחוּץ בַּחוּרִים מִרַחֲבֹת : (בראשית יב) וַיֹּאמֶר ה' אֶל־אַבְרָם לֵךְ מֵאֶרֶץ כְּנָעַן וּמִמּוֹלַדְתָּךְ וּמִבֵּית אָבִיךָ אֶל הָאָרֶץ ... (ירמיהו ב) ...הַמִּדְבָּר הָיִלְתִּי לְיִשְׂרָאֵל אִם אֶרֶץ מִאֲפִלְיָה ... במקום ארץ ישראל, ארץ מאפליה = ארץ המתים, אופל ומחשך.	הוּא כָּל הוֹקְרָא אִיהָ אֲבִינוּ פִּנְה זִיוָנוּ : תַּחַת דִּיּוּךְ בְּצֵל קוֹרְתָנוּ וּלְכַלְכֵּל אֶת שְׁבִתָנוּ : נַחֲרַב בְּתִינוּ וּבֵית חֲמִדָתָנוּ(נו) עלה מות בחלונינו ואיך יפעת יללתנו ויאמר ה' אל אברהם יצחק קולונומוס בר שול לך לך מארצך וממולדתך ארץ מאפליה : אל ארץ החיים ושם תתענג בעדן גן אלקים ה' אייר שנת תרס"ח ת נ צ ב ה 5668
--	--

2. מקורות מדברי חז"ל ומקורות נוספים

לא רק ציטוטים ואיזכורים מן מהמקרא נמצאים על גבי המצבות, אלא גם מקורות מדברי חז"ל :

"...הוא הלך בן שלשים לקבר והניח אשתו ועוללים שואלים לחם פורש אין להם..." (C-14 C-7). המחצית הראשונה של הכתוב באה להזכיר בהנגדה את האמור במסכת אבות "בן שלשים לכוח". (לגבי המחצית השנייה, הזכרנו לעיל את המקור ממגילת איכה).

על מצבתו של בחור צעיר נמצא הביטוי "...בן י"ט שנים לקבורה..." (H-17 I-23). המילים מזכירות את מה שכתוב במסכת אבות, אך בה בעת גם מנוגדות לו : "בן י"ח שנים לחופה" (אבות ה, כא), אך כאן שוכב מי שלא זכה להגיע לחופה.

על מצבה של גבר צעיר שהשאיר אלמנה וילדים קטנים מצאנו כמה ביטויים הלקוחים הן מהמקרא והן מחז"ל : "...וכבוד גדול עשו לו במותו : קטון וגדול בכו אותו : כל העם עונין אחריו מקודש..." (H-17 I-8). הביטוי "כל העם עונים אחריו מקודש" לקוח מתיאור טקס קידוש החודש על פי עדים בבית הדין בירושלים. אם נמצא שעדות העדים מדויקת, מכריז ראש בית הדין ואומר שהיום הוא ראש חודש. ובלשון המשנה : (ראש השנה ב, ח) "ראש בית דין אומר מקודש, וכל העם עונין אחריו מקודש מקודש" .

על מצבתה של אישה שנפטרה בהיותה בת עשרים בעת לידתה מצאנו : "...בת עשרים כבת שנה בלא חטא..." (H-17 H-13). כיתוב זה מבוסס על דברי רש"י, המיוסדים על דברי חז"ל, בפירושו לפסוק המתאר את מיתת שרה אימנו. הפסוק (בראשית כג, א) אומר : "וַיָּהִי חַיִּי שָׂרָה מֵאָה שָׁנָה וָעֶשְׂרִים שָׁנָה וְשִׁבְעַת שָׁנִים שְׁנֵי חַיֵּי שָׂרָה." רש"י מסביר מדוע התורה חוזרת על המילה "שנה" אחרי כל מספר, ותשובתו : "...בת ק' כבת כ' לחטא..." ובת כ' כבת ז' ליופי. "באותה מצבה מצאנו גם ציטוט מדברי חז"ל : "כל אדם שמתה לו אשתו כאילו נחרב ביה"מ בימיו..." (סנהדרין כב.). "אמר רבי יוחנן : כל אדם שמתה אשתו ראשונה, כאילו חרב בית המקדש בימיו".

שימוש במשמעות כפולה של מילה מצאנו על קברה של מי שנפטרה בנעוריה, בבתוליה. "...עיני עיני יורדה מים: על מיתת הבתולה הזאת כל עובר עליה ישום יורד עליה דמעות שליש על שלא זכתה בחייה לפרק הנושא את הבתולה..." (H-18 I-53). באוזני מנסח הכיתוב שעל המצבה הצטלצלו, ככל הנראה, המילים "פרק" ו"הנושא את האשה". במילים אלו מציינים את מיקומו של ציטוט מתוך הפרק השנים־עשר במסכת כתובות שבתלמוד. המנסח השתמש בשתי משמעויות שונות של המילה "פרק", ואמר, שלמרות שבתולה זו הגיעה לפרקה, היא לא זכתה להגיע לפרקה – לפרק "הנושא את הבתולה".

באחת המצבות על קברה של אישה מצאנו: "...פנה הודה פנה זיוה והדרה..." (H-18 H-13). כאן הביטוי מתייחס כמובן לאישה, אבל במקורו הוא מתייחס לעיר ממנה יצא צדיק. כך בפירוש על הפסוק: "וַיֵּצֵא יַעֲקֹב מִבְּעָר שְׁבַע וַיֵּלֶךְ חֲרָנָה". אומר רש"י

על אחת המצבות מצאנו מעלתה של אישה בזכות ייחוסה: "...הלא היא האשה מזל טוב בת וידא אשת שבתי דוד פארדו נ"ע בת תלמיד חכם..." (H-17 J-21). בת תלמיד חכם נחשבה מאז ימי התלמוד כבעלת חשיבות מיוחדת. כך מצאנו במסכת פסחים (מ"ט:): "תנו רבנן לעולם ימכור אדם כל מה שיש לו וישא בת תלמיד חכם, לא מצא בת תלמיד חכם ישא בת גדולי הדור, לא מצא בת גדולי הדור ישא בת ראשי כנסיות לא מצא בת ראשי כנסיות ישא בת גבאי צדקה, לא מצא בת גבאי צדקה ישא בת מלמדי תינוקות, ולא ישא בת עמי הארץ..." המלצה זו המופיעה כמה פעמים בגמרא, מעמידה את בת התלמיד החכם לפני כל אישה אחרת המועמדת לנישואין.

כביטוי לצער הרב על מותה של אישה צעירה מצאנו את הכיתוב הבא: "...מאנסיב'ה קואנדו מואי? אפילו מזבח איגיה לאגרימאס..." (H-17 J-9). תרגום: אישה צעירה, בחורה, שמתה, אפילו המזבח מוריד דמעות. מקור הביטוי הוא בתלמוד (סנהדרין כב.): "א"ר אליעזר כל המגרש את אשתו ראשונה אפילו מזבח מוריד עליו דמעות שנאמר: (מלאכי ב, יג) 'וְזֹאת שְׁנִית תַּעֲשׂוּ פְסוּת דְּמָעָה אֶת מִזְבֵּחַ ה', בְּכִי וְאֲנָקָה מֵאִין עוֹד פְּנוֹת אֶל הַמִּנְחָה וְלִקְחַת רֶצוֹן מִיָּדָם. וְאִמְרָתָם עַל מָה: עַל כִּי ה' הֵעִיד בִּינִי וּבִין אִשְׁתִּי נְעוּרֶיהָ אֲשֶׁר אֶתָּה בְּגִדְתָּהּ בָּהּ וְהִיא חִבְרָתָהּ וְאִשְׁתִּי בְּרִיתָהּ". העניין המשותף בין הכתוב בתלמוד לבין האירוע הטרגי של מות האישה הוא העובדה שהבעל נפרד מאשתו. אמנם בתלמוד מדובר על פרידה עקב גירושין, וכאן מדובר בפרידה עקב מות האישה, אולם בכל זאת ניתן לכלכל את השימוש בצירוף מילים זה. ראשית, עובדת הפרידה בין איש לאשתו. שנית, המימרה הזו של התלמוד הדהדה, ככל הנראה, בראשו של מנסח הכיתוב. ושלישית, מעין קל וחומר: אם כאשר הפרידה הייתה לרצון הבעל, המזבח, המייצג כאן את השכינה והקב"ה, מוריד דמעות; על אחת כמה וכמה כאשר הפרידה אינה לרצונו.

הביטוי "לוחכת את העפר" שהבאנו לעיל, (D-18 G-44), לקוח מקינתו של ר' ישמעאל כהן גדול על הוצאתו להורג של רבן שמעון בן גמליאל, שניהם מעשרת הרוגי מלכות. הביטוי האמנותי לסיפור, שבמקורו מופיע במדרש, הוא הקינה המפויטת על סדר הא"ב, "אלה אזכרה" (הנאמרת בקהילות הספרדים בתשעה באב, ובקהילות אשכנז ביום הכיפורים):

הַכֶּרֶת רֹאשׁוֹ תַּחֲלָה הִרְצָה מִמֶּנּוּ לִבְעוֹן
מִרְאוֹת בְּמִיתַת מְשֻׁרֶת לְדֶר מְעוֹן
לְהַפִּיל גּוֹרְלוֹת צָנָה צָפְעוֹן
וְנִפֵּל הַגּוֹרֵל עַל רֶבֶן שְׁמַעוֹן

לְשֹׁפֵךְ דָּמוֹ מִהֵר כְּשׁוֹר פֶּר
וְצָרַח עָלָיו רָבִי יִשְׁמַעְיֵאל בְּקוֹל מֶר כְּשׁוֹפֵר

הַלְשׁוֹן הַמִּמְהָרֶת לְדַבֵּר אִמְרֵי שֹׁפָר אֵיכָה לִוְחָקֶת אֶת הָעֶפֶר

ציטוט מקינה הנאמרת בתשעה באב גם הוא מקור להבעת הצער הפרטי: "למי אבכה וכף אכה צעוק אצעק בקול מר" (H-17 I-23). והמקור:

לְמִי אֲבַכָּה, וְכַף אֲכָה, וּבִבְכִי / אֲמַרְרֵךְ וְהִמּוֹן מְעִי אֲשִׁינֵן
הַלְמַקְדֵּשׁ וְאֶרְוֶן אוֹ כְּרוּבִים / אֲשֶׁר עוֹרְבִים, וְקַפּוֹד שֶׁם יִקְנֶן
וְעַל דּוֹכָן, אֲשֶׁר הֵיכָן, לְלֹי / לְנֶצַח בְּשִׁיר לְאֵל וְרִנֵּן
אֲהִי מִשְׁמִים, עָלֵי אוֹרִים וְתַמִּים / אֲשֶׁר שֶׁם כְּהֵנִי מִשְׁמֵר יִכּוֹנֵן
וְעַל הָרֶג חֲכָמִים, בֵּית אֱלֹהִים / וְכָא קוֹסֶס קֶסֶמִים, גַּם מְעוֹנֵן
וְאֵיכָה חֲשָׁכָה, אוֹר הַהֶלֶכָה / וְהַתְלַמּוּד, כְּמוֹ גִלְמוּד, מִי יְבוֹנֵן
יְסוּד תּוֹרָה, הֵיטֵשׁ מוֹצִיא לְאוֹרָה / וּמִי הוּא זֶה עָלֵי הַדּוֹר יְגוֹנֵן
חֲלָלִים, נִפְלוּ עוֹלָלִים, יוֹנָקִים / וְאִין מְקִים, וְאִין חוֹמֵל וְחוֹנֵן
לְזֹאת כָּל יוֹם וְכָל לַיִל אֵילִיל / בְּרַב חֲבֵל, כְּמוֹ אֶבֶל, וְאוֹנֵן
וּמֵר אֶסְפֵּד, וְאֶח אֶקְרָא לְקַפּוֹד / וּמִדְמַעֵי עֶפֶר צִיּוֹן אַחוֹנֵן
וְאַתְדֵל מִשְׁמַע קוֹל מְרִנֵּן / וְאֵיכָה יִשְׁבֶּה בְּדָד אֶקּוֹנֵן.

3. שימוש בשפה הארמית

כאמור, דברי חכמינו הם מקור מרכזי לדברים שנכתבו על המצבות. מכיוון שחלק מדברי חכמים נכתבו ונאמרו בארמית, גם הכיתוב על המצבות הוא בשפה זו. כך מצאנו, על כ-180 מצבות:

"ואי להאי שופרא דבלי בעפרא" כלומר: וי ליופי הזה שבלה בעפר. אמרה זו היא ציטוט מהמסופר במסכת ברכות על רבי אליעזר שבכה כשראה את יופיו של רבי יוחנן (ברכות ה:).⁵ בסיפור זה הבכי הוא אכן על בשרו – עורו היפה של רבי יוחנן שעתיד להירקב באדמה. באחת המצבות אכן תורגם משפט זה בדיוק: "...אִיסְטָה אִירְמוּזוּרָה קִי סִיבָּה פּוֹדְרִיר אִין לֶה טִיירָה..." (D-18 G-15). כלומר, היופי הזה שעתיד להירקב באדמה.

על כ-44 מצבות מצאנו: "שייף עייל ושייף נפיק", כלומר: חלק, נקי וללא חטא, נכנס לעולם הזה, וחלק, נקי וללא חטא, יצא. כלומר, נפטר מן העולם הזה.

ובמצבה אחרת בתוספת מילים המבטאות הערכה לתכונות של צניעות, וביטול החשיבות העצמית:
"האיש ישר וצדיק ירא אלוקים וסר מרע איש שהיה אוהב התורה ולומדיה מזה ו' מזה בן העולם הבא ענותן ושפל ברך שייף עייל ושייף נפיק ולא מחזיק טיבותא לנפשיה" (H-18 H-43).

"לא מחזיק טיבותא לנפשיה" גם הוא ניסוח הלקוח מדברי חז"ל.

⁵ "רבי אליעזר חלש. על לגביה רבי יוחנן חזא דהוה קא גני בבית אפל, גלייה לדריעה ונפל נהורא. חזייה דהוה קא בכי ר' אליעזר. א"ל: אמאי קא בכית? אי משום תורה דלא אפשת, שנינו: אחד המרבה ואחד הממעיט ובלבד שיכוין לבו לשמים. ואי משום מזוני, לא כל אדם זוכה לשתי שלחנות. ואי משום בני, דין גרמא דעשירא ביר. א"ל: להאי שופרא דבלי בעפרא קא בכינא. א"ל: על דא ודאי קא בכית ובכו תרוייהו."

תרגום: ר' אליעזר חלה. בא אליו ר' יוחנן לבקרו, וראה שהוא גר בבית אפל. (מכיוון שהיה עני). חשף (ר' יוחנן, שהיה מפורסם ביופיו) את זרועו ונפל אור בחדר. ראה שר' אליעזר בוכה. אמר לו: למה אתה בוכה? אם משום שלא למדת מספיק תורה, למדנו שהעיקר היא כוונת הלימוד לשם שמיים ולא כמות הלימוד. אם מפני שהנך עני ואין מזונות מצויים לך, לא כל אחד זוכה לשני שולחנות. (כלומר גם לחכמה ותורה וגם לעושר), ואם משום הבנים, (ר' יוחנן שלף מכיסו עצם קטנה ואמר: זו העצם של הבן העשירי שקברתי. אמר לו ר' אליעזר, על היופי הזה שיבלה בעפר אני בוכה, והתכוון ליופיו של ר' יוחנן. אמר לו ר' יוחנן, על זה ראוי לבכות. ובכו שניהם.

"הלמדן שקדן בתורה ה'ה' הבחור וחשוב יניק וחכים" (D-17 G-41) – צעיר, וחכם למרות גילו הצעיר.

על מצבות רבות מופיע הכיתוב :

"וי לאזילא וי לחבילא". מילולית פירושו : אוי להולך אוי למוכה. כיתוב זה היה מקובל במזרח ומופיע על מצבות רבות גם בארץ ישראל.

כיתוב נוסף נפוץ מאוד הוא : "וי על דאבדין ולא משתכחי". מילולית : אוי על אלה שאבדו ואינם נמצאים, כלומר, שלא נמצא להם תחליף. מקור הביטוי הוא בתלמוד (סנהדרין קי"א.) "על דבר זה נענש משה רבינו שנאמר : 'ומאז באתי אל פרעה לדבר בשמך הרע לעם הזה והצל לא הצלת את עמך'.

אחד משימושי הלשון הייחודיים מופיע על שלוש מצבות של בני אותה משפחה. הנפטר מתואר בהן במילים : "...להאי שופר הולך ותביר..." (D-17 F-38). המושגים לקוחים משמות טעמי המקרא : שופר-הולך ותביר. אולם כאן התייחס הכותב למשמעותם המילולית ולמילים דומות להן בצלילן : "שופר" כאן הכוונה לאדם הטוב, היפה, 'שופרא' בארמית, ההולך ותביר, כלומר ההולך ונשבר, דהיינו – מת.

ו. עניינים טכניים שבכתובות:

1. נוסחאות חוזרות וביטויים מיוחדים

כשליש מהכיתובים שעל המצבות מתחיל בצמד המילים: "מצבת קבורת". על פי צורת הסמיכות ניתן היה לצפות שההמשך יהיה שמו של הנקבר, אולם ברבות מהמצבות ההמשך הוא "אבן מקיר תזעק" ובאחרות – "קול יללה וקול שבר". אפשר לייחס את הצירופים המוזרים לחוסר השליטה בעברית וההצמדות למטבע לשון ללא התייחסות למשמעותה. אך ניתן גם להסביר שזו מצבת קבורתה של אבן זועקת, או מצבת קבורתו של קול היללה.

מצבות רבות מאוד כוללות את המילים: "אבן מקיר תזעק בקול יללה". מקור הביטוי הוא בספר חבקוק (ב, יא): "כִּי אֲבֶן מִקִּיר תִּזְעַק וְכָפִיס מֵעֵץ יִעֲנֶנָּה". ההקשר שם שונה לחלוטין, והשימוש על המצבות בא לומר שאפילו האבן, היא אבן המצבה, שאין לה רגשות, זועקת ומצטערת על מות האיש הטמון תחתיה.

ההתייחסות לאבן המצבה עצמה בכיתוב שעליה, מופיעה בכמה ניסוחים בעברית ובספניולית. על כ-26 מצבות מצאנו את אחד הניסוחים הבאים: "דיבאשו די איסטה פיידרה...", כלומר – תחת האבן הזו, או "דיבאשו די איסטה לאזיה...", כלומר – תחת לוח אבן זה. או "דיבאשו די איסטה טומבה..." – תחת קבר זה. או "דיבאשו די איסטה פיידרה די מצבה...", או סתם: "דיבאשו די איסטה מצבה...".

המשך הכיתוב, גם הוא נוסחה חוזרת, הוא אחד הניסוחים הבאים: "...איסטה מיטידה אין גניזה..." הונחה (או "מיטידו" = הונח, לגבר) בגניזה האשה וכו'. או "...איסטה אינטיראדה..." = קבורה (או "אינטיראדו" = קבור, לגבר). או "ריפוזה לה אלמה דיל..." = נחה נשמתו של... התיאור של הקבורה כ"הנחה בגניזה" מעניין מאוד. השימוש במונח העברי "גניזה" מרמז על כך שכשם שתשמישי קדושה שבלו מונחים בגניזה, גם גופו של הנקבר היה תשמיש קדושה לנשמתו הקדושה, היא חלק אלריה ממעל, וגוף זה בלה ולכן נגנז.

על מצבות אחדות מופיעים הדברים המחורזים הבאים: "קול יללה אשמיעה ומספד מר אביעה וכל עין אדמיעה...".

ברבות מהמצבות לפני ציון יום הפטירה נכתב: "והיתה מנוחתו כבוד ביום....", ולאשה – "מנוחתה כבוד". מקור הביטוי הוא בישעיהו (יא, י): "וְהָיָה בַּיּוֹם הַהוּא שְׂרֵשׁ יִשְׂרָאֵל עֹמֵד לְנֶס עַמִּים אֲלֵיו גּוֹיִם יִדְרְשׁוּ וְהָיְתָה מְנַחְתּוֹ כְּבוֹד". הצירוף "מנוחתו כבוד" שימש דורות רבים לברכת הנפטרים, אבל היו מקרים שגם לגבי אנשים חיים השתמשו באותו ביטוי. ברבות מהמצבות הביטוי מופיע בראשי תיבות מ"ך.

במצבות אחרות הנוסח הוא: "...והיתה פקודתו ביום....", ולאשה – "...פקודתה...". המושג "יום פקודה" כמתייחס ליום פטירתו של אדם, וכן המושג "פקודה" במובן של גורל, שניהם מן הכתובים. הנביא הושע מנבא ואומר (ט, ז): "בָּאוּ יָמֵי הַפְּקֻדָּה בָּאוּ יָמֵי הַשְּׁלָם". כלומר, הגיעה עת "החשבון הסופי". לגבי קורח ועדתו אומר משה (במדבר טז, כט): "אִם כָּמוֹת כָּל הָאָדָם יָמִיתוּן אֵלֶּה, וּפְקֻדַּת כָּל הָאָדָם יִפְקַד עֲלֵיהֶם, לֹא הִ' שְׁלַחְנִי". כאן ברורה התקבולת בין הפקודה, שכל אדם נפקד בה, לבין המוות.

מצבות רבות מנסחות את קבלת הדין וצידוקו במילים: "...כי את אשר יאהב ה' יוכיח וכאב את ה' ירצה...". זה ציטוט מדויק של פסוק ממשלי (ג, יב): "כִּי אֶת אֲשֶׁר אֶהָבֵה ה' יוֹכִיחַ וְכָאֵב אֶת בֶּן יִרְצֶה". וכוונת הדברים,

שהסבל שהאדם סבל בחייו היה מתוך אהבת ה' אליו, ממש כשם שהאב מייסר ומעניש את בנו מתוך אהבה ורצון לחנכו וליישר דרכיו.

אחת הנוסחאות החוזרות ביותר משביעית מן המצבות, כוללת את המילים: "...בא מלאך המות לקח...". יש נוסחאות בהן במקום "בא" נכתב "פגע" ולעיתים במקום "מלאך המוות" בא "מלאך אכזרי". המשך הנוסח הוא: "...מן העולם הזה קודם זמנו" או "קודם זמניה" או "...אחר שסבל יסורין קשים...".

התיאור "...אחר שסבל (סבלה) יסורין קשים ורעים..." מסתיים ברוב הנוסחים במילה "...מגופו (מגופה)". עצם עניין אזכור הייסורים על המצבה, ברור. שהרי הייסורים מזככין את האדם והוא מגיע לעולם האמת נקי מעוונותיו. עניין זה צוין במפורש על כמה מצבות. למשל: "...איש מדוכה ביסורין קשים ומרים והייסורין ממרקינ העונות כי את אשר יאהב יוכיח וכאב את בנו ירצה..." (H-18 H-56).

ניסיתי להבין מה פשר ציון העובדה שהייסורים היו "מגופו". לא מצאתי ניסוח כזה או דומה לו במקורות, אולם ייתכן מאוד שהכוונה הייתה להדגיש שלא מדובר בייסורי נפש, הגובלים, אולי, בחוסר אמונה, אלא דווקא בייסורי גוף המטהרים ומזככים.

בחלק מהמצבות מתוארים הייסורים כ"קשים כגידין...". הגידים הם הרצועות המחברות את השרירים לעצמות. הם אינם אכילים בגלל קשיותם הרבה. הביטוי לקוח מחז"ל שהשתמשו בו בכמה מקומות. הם גם דרשו את ההבדל בין "אמירה" ו"הגדה" בפסוק: "כֹּה תֹאמַר לְבֵית יַעֲקֹב וְתִגִּיד לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל" (שמות יט, ג), ואמרו שבית יעקב אלו הנשים, (ועל כן מכונה בשם זה הסמינר לבנות חרדיות), ואיתן יש לדבר בלשון רכה, באמירה. ואילו עם בני ישראל, אלו הגברים, יש להגיד, דברים קשים כגידים.

על מצבות רבות נכתב בראשן: "בית כור עפר מלא מ...". הצירוף "בית כור עפר" לקוח מן המשנה (בבא בתרא ז, א): "האומר לחברו בית כור עפר אני מוכר לך...". 'כור' היא מידת נפח, והכוונה במשנה היא, אני מוכר לך שטח אדמה שמתאים לזריעה של כור תבואה. צירוף המילים שעל המצבות הוא בעל משמעות שונה לגמרי. מידת הנפח כור, מתייחסת לעפר שאותו הקבר מלא. ייתכן שמלבד השימוש בביטוי זה על שינוי המשמעות שלו, הוא נבחר בגלל המשנה המופיעה בצמוד אליו, קודם: "המוכר מקום לחברו לעשות לו קבר וכן המקבל מחברו לעשות לו קבר...".

אחד הניסוחים החוזרים תדיר הוא: "...קול יללה וקול שבר תאניה ואניה...". הצירוף "תאניה ואניה" מקורו במגילת איכה (ב, ה): "הֲיִהָה ה' פְּאוֹיֵב בְּלַע יִשְׂרָאֵל בְּלַע כָּל אֲרָמְנוֹתֶיהָ שַׁחַת מִבְּצָרָיו וַיִּרָב בְּבֵית יְהוָה תִּאֲנִיָּה וַאֲנִיָּה". הוא מופיע גם בספר ישעיהו (כט, ב) באותה משמעות של קולות זעקה, וקולות המביעים צער.

מצבות של נשים כוללות פעמים רבות מאוד את אחד הכיתובים: "אשת חיל" או בצירוף "אשת חיל מי ימצא" או "אשת חיל עטרת בעלה". מקור הביטוי "אשת חיל" על שני הצירופים הנזכרים, הוא בספר משלי (לא, י): "אִשְׁתְּ חַיִּל מִי יִמְצָא וְרָחֵק מִפְּנִינִים מִכְּרָה". וכן: (יב, ד): "אִשְׁתְּ חַיִּל עֹטֶרֶת בַּעֲלָהּ וְכָרֶקֶב בַּעֲצָמוֹתָיו מִבִּישָׁה". לעיתים נמצא פסוק חילופי: "אשת חן תתמוך כבוד" גם פסוק זה הוא ממשלי (יא, טז), שם נאמר: "אִשְׁתְּ חָן תִּתְמָךְ כְּבוֹד וְעֲרִיצִים יִתְמָכוּ עָשָׂר" (D-17 E-31).

פסוק מספר תהילים, המופיע על מצבות אחדות של נשים, משמש לתיאור צניעותה של האישה: "כבודת בת מלך פנימה". הפסוק המלא הוא (תהילים מה, יד): "כָּל כְּבוֹדָהּ בַּת מֶלֶךְ פְּנִימָה מִמְּשֻׁבָּצוֹת זָהָב לְבוּשָׁה". אמנם פשט הפסוק שונה לגמרי, אך כבר חז"ל הוציאו אותו מפרשטו ודרשו, שהוא מתאר את צניעותה של האישה שאינה מחצינה עצמה אלא שומרת את עצמה "פנימה" בכל המובנים.

תיאור החוזר על עשרות מצבות של נשים הוא: "...האשה הכבודה והצנועה..." פעמים אחדות גם נוסף התואר "...והנכבדת..." ובמקרים המתאימים גם "...והזקנה..." כמובן שתארים אלה נושאים מטען תרבותי וחברתי המעלה על נס את תכונת הצניעות. העובדה היא שהצניעות כמעלה מיוחסת לנשים בלבד. לגברים מיוחסות תכונות טובות אחרות.

ביטוי אחר שמקורו בספר משלי, הכתוב על מצבות של נשים שנפטרו צעירות ועזבו את בעליהן וילדיהם, הוא: "...ומתה במבחר ימיה ועזבה את אלוף נעוריה ובניה ובנותיה באנחות..." הפסוק במקורו הוא: משלי (ב, יז): "הַעֲזֹבֶת אֱלֹוף נְעוּרֶיהָ וְאֶת בְּרִית אֶלְהֶיהָ שִׁכְחָה". כמובן שהעזיבה עליה מדבר הפסוק, שונה בתכלית מזו המוזכרת על המצבות. האחת – בעלת מטען שלילי עם ריח בגידה, והשנייה – מתארת גורל אכזר. אבל המילים "העוזבת אלוף נעוריה" הדהדו בראשו של מנסח הכיתוב, והוא השתמש בהן.

אותו הדהוד של פסוקים המצטלצלים באזנו של המנסח נמצא גם בדוגמא הבאה. בכעשירית מן המצבות לפני שם הנקבר מופיע המשפט: "הכי קרא שמו..." או "שמה"...

הביטוי לקוח מהפסוק בספר בראשית המתאר את זעקתו של עשו על הרמייה שרימה אותו אחיו יעקב (בראשית כז, לו): "וַיֹּאמֶר הָכִי קָרָא שְׁמוֹ יַעֲקֹב וַיַּעֲקֹבֵנִי זֶה פַעַמִּים אֶת בְּלָרְתִי לָקַח, וְהִנֵּה עֹתָה לָקַח בְּרָכְתִּי וַיֹּאמֶר הֲלֹא אֶצְלָתָ לִי בְּרָכָה". משמעות המילה "הכִּי" בפסוק זה היא: האם סתם כך ללא סיבה נקרא בשם זה? או שמא: האם בגלל סיבה זו כך נקרא שמו? משמעות זו כמובן אינה קשורה לכיתוב על המצבות, מלבד העובדה שבמקום לכתוב: "ושמו..." כתב המנסח את הפסוק שעלה בזיכרונו: "הכי קרא שמו...". אולי ראה בעצם השימוש במילים מן התורה ניסוח מרומם יותר, וממילא מכובד יותר.

בכמה מן המצבות עליהן מסופר שהמוות קרה בעקבות מחלה או אסון אחר, מופיעים הביטויים רח"ל = רחמנא ליצלן כלומר: הרחמן, הוא הקב"ה, יצילנו, או ב"מ = בר מינן, כלומר: חוץ מאיתנו.

במצבות של מי שהלכו לעולמם ללא שהיו להם צאצאים, נכתב המשפט הבא: "...אל תבכו למת ואל תנודו לו בכו בכה להולך בלי בנים". או רק את סוף הפסוק: "...בכו בכו להולך בלי בנים...". המילים הראשונות לקוחות מספר ירמיהו (כב, י): "אַל תִּבְכּוּ לָמֵת וְאַל תִּנְדְּדוּ לוֹ בְּכֹוּ לַהֲלֹךְ כִּי לֹא יָשׁוּב עוֹד וְנִרְאָה אֶת אֶרֶץ מוֹלְדָתוֹ". התוספת "בלי בנים" אינה כתובה בנביא. הנביא מדבר על שלום בן יאשיהו (אחיו של צדקיהו המלך) שהוגלה לבבל ולא ישוב ממנה למולדתו לעולם. הציטוט על המצבה אומר שאין לבכות לכל מת שהוא, מכיוון שזו דרך העולם, וכל בני האדם נפטרים. אלא יש לבכות על מי שמת אבל לא הניח צאצאים, שכן מי שיש לו צאצאים, הם ממשיכים את קיומו בעולם, ולכן כאילו לא מת. עניין זה, שראשיתו בתחושה האנושית הפשוטה שילדיו של האדם הם ממשיכיו בעולם הזה, מצא לו ביטוי גם במדרש. בספר בראשית, בסיפור מותו של יעקב אבינו, לא נאמר הנוסח הקבוע שנאמר בתיאורי המוות האחרים: "ויגוע וימת ויאסף אל עמיו". המילה "וימת" אינה מופיעה כאן. על כך דרשו חז"ל (תענית ה:): "הכי אמר רבי יוחנן: יעקב אבינו לא מת. - אמר ליה: וכי בכדי ספדו ספדניא וחנטו חנטייא וקברו קברייא? - אמר ליה: מקרא אני דורש, שנאמר: ואתה אל תירא עבדי יעקב נאם ה' ואל תחת ישראל כי הנני מושיעך מרחוק ואת זרעך מארץ שבים. מקיש הוא לזרעו, מה זרעו בחיים - אף הוא בחיים."

התוספת "בלי בנים", שכאמור אינה מופיעה בנביא, הייתה נטועה כלכך בתודעת האנשים, עד שעל אחת המצבות מצאנו: "...לזה ראוי לבכות כמו שאמר הנביא ע"ה בכה בכו להולך בלא בנים..."

על מצבתה של מי שנפטרה ללא ילדים מצאנו: "...ואי לאולכת בלא בנים היא האשה ... בת ... יצחק קאלדירון הי"ו...". כאן נתייחס דווקא למה שלא כתוב על המצבה. על המצבה לא מופיע שמו של בעלה, בניגוד לכך שמופיע שם אביה. התרשמנו (לא ספרנו ממש) שלגבי רוב מוחלט של המצבות על קברה של אישה נשואה אין מזכירים את שם אביה. המקרים בהם הוא מוזכר הם הדומים למצבתנו, דהיינו, כאשר האישה נפטרה צעירה

ולא היו לה ילדים. ייתכן שאישה שלא היו לה ילדים נחשבה במידה מסוימת כמי שעדיין לא עברה ממש לרשות בעלה ומשפחתו, והיא עדיין שייכת לבית אביה.

2. חריזה

בכמה מצבות הכיתוב הוא בחרוזים. למשל:

או :	"ב' ד' ה'
"ב' ד' ה'	חמדה לבנו אנה פנית
שאו קול קינה ויללה	ישר וטוב ונאמן היית
על הנפש האמללה	עורך באבך איך נקטפת
איש רודף חסד וצדקה	בכל צדיקי' יהיה מחיצתך
משלם נשיו עד פרוטה דקה	מ' ק'
בתמים ביושר לב מעלליו	הלא הוא היקר ונעלה
נהג מסחרו בישרות כל ימי חייו	הר' חיים אליהו משולם נ"ע
יחזקאל יקותיאל נבון	ביום כ"ד לח' אב ש' ה'תרס"ח
בר רוזה נקי מעון	ת נ צ ב ה "

(D-18 F-39, המצבה משנת 1909)

(D-16 D-45, המצבה משנת 1908)

עוד דוגמה לכיתוב מחורז נאה במצבה הבאה :

גם בחרוזים אלה, כמעט בכל שורה, משוקעים פסוקים וחלקי פסוקים מן המקורות.	אבי ואמי שאו קינה על קברי
הצירוף "שא קינה" מופיע חמש פעמים בספר יחזקאל, פעמיים בספר ירמיהו ופעם אחת בספר עמוס.	כי לא נמצא ארוכה ומרפא לשברי
בספר ירמיהו (ח, כב) כתוב: "...מִדּוּעַ לֹא עָלְתָה אֶרְכָּת, בֵּית עַמִּי."	פתאום בא אידי נהפך לאבל כינורי
בספר משלי (ו, טו) נאמר על איש בליעל: "עַל-כֵּן פָּתָאם גְּבוֹא אִידוֹ, פִּתְעַ יִשְׁבֵּר, וַיֵּאִין מִרְפָּא."	אוי ! עודני באיבי נדעך שביב אורי
בספר איוב (יח, ה): "גַּם אֹרֶךְ יָשָׁעִים יִדְעָךְ, וְלֹא יִגָּה שְׂבִיב אִשׁוֹ."	במקום פארי רמה רוחש עלי עורי
בישעיהו (נא, ג) מצאנו נבואת נחמה: "לְשׁוֹם לְאַבְלֵי צִיּוֹן, לְתֵת לָהֶם פֶּאֶר תַּחַת אֶפְרַיִם שְׁשׁוֹן תַּחַת אֶבֶל..." וכאן, כמובן, במקום פאר, רימה ואבל.	צור שוכן לעד יחזיר נשמה לפגרי
האמונה ש"צור שוכן לעד יחזיר נשמה לפגרי" היא זו הנאמרת בכל יום בברכות השחר: "ברוך...המחזיר נשמות לפגרים מתים".	פה קבורת הבחור וחשוב רך בשנים
	ניסים משה רוסו בר קלארה נ"ע

דוגמה נוספת לחריזה (H-17 I-4):

"...היאמן כי יסופר איש בחור כארזים

ילך בלי חמדה לאשמנים

עודנו באבו חלף הלך ובא מות בחלונים

נפשו פר? ונ? בין אראלים וחשמלים

קול מרים בכיה ואנחה ליסורי קשי' ורעים

לשבר זה יולדיו ומשפחתו במר צוע(קים)

אילן בימי אביב בקצור ימים ושנים

פרח וברח בין צדיקים וחסידים..."

אשמנים = חושך. המילה הלקוחה מישעיהו (נט, ט-י) מתארת את החשיכה השוררת בעולם המתים: "על-כן רחוק מן הפט מִמֶּנּוּ וְלֹא תִשְׁיֶגְנוּ צִדְקָה נְקִיָּה לְאֹר וְהִנֵּה חֹשֶׁךְ לְנִגְהוֹת בְּאֶפְלוֹת נְהַלְךְ. נִגְשָׁשָׁה כְּעֹרִים קִיר וּכְאֵין עֵינַיִם נִגְשָׁשָׁה כְּשִׁלְנוּ בְּצִהְרִים כְּנִשָּׁף בְּאֶשְׁמָנִים כְּמֵתִים."

הצירוף "בא מות בחלונים" הוא על סמך ירמיהו (ט, כ) המתאר את החורבן וההרג שגרמו האויבים: "כִּי עָלָה מָוֶת בְּחַלּוֹנֵינוּ בָּא בְּאֶרְמֹנֵינוּ לְהַכְרִית עוֹלָל מִחוּץ בְּחוּרִים מְרַחְבוֹת", והקשר לבחור הטמון מתחת למצבה, ברור.

וכן (H-17 I-1):

"...אך דא עקא על כי

נגדע ונקטס עודנו באבו צומח

במשאו ומתנו זורח:

ועזב לבן יחידו קרח

ולזוגתו במר צורח:...."

3. תרגומים מילוליים של פסוקים ואמרות מעברית לספניולית

על כ-10% מן המצבות הכיתוב הוא בספניולית. ברובן הכיתוב כולו בספניולית ובחלקן רק התאריך או חלק אחר. ההתרשמות הראשונית היא שיש קבוצת מצבות, אולי כאלה הקשורות לתקופה מסוימת, בהן הספניולית שכיחה יותר, וטענה זו עדיין זקוקה לבדיקה.

נביא דוגמאות אחדות לתרגום מילולי של פסוקים ואמרות מעברית לספניולית:

"...מוז'יר בואינה קורונה די סו מאר'ידו..." (D-18 F-25, ובעוד מצבות) – אישה טובה (במקור "אשת חיל") עטרת בעלה.

ובנוסח דומה: "...מוז'יר די ב'ירטוד קורונה די סו מאר'ידו..." (D-18 G-31, ובעוד מצבות).

"...טודה סו וידה כו איי אקורידו גוב'ירנאר סו פ'אמילייא קון ? ייה די סוס פאלמאס על נאמר יגיע כפיך כי תאכל..." (D-18 F-20) – כל חייו היה מתרוצץ לכלכל את משפחתו ביגיע כפיו.

"בואנה פ'אמה איס קומו לה אזייטי בואינה אי אלדיאה לה מואירטי איס קומו אלדיאה סי נאסייו" (D-16 D-46) – שם טוב הוא כמו שמן טוב ויום המוות כמו יום הלידה. וכבר הערתי על התרגום, ועל איך היה עדיף לתרגם לדעתי.

"בינדיג'ו אל דייו אל דיין די לה ב'ירדאד" (C-15 C-13) – ברוך ה' דיין האמת.

"...גואי אה איסטה אירמוזוררה קי סיב'ה פודריר אין לה טיירה אינקונטרו קון אלייה א' מלאך ה' לה טומו די איסטי מונדו..." (D-18 G-15) – צער על היופי הזה שירקב בעפר, פגשה מלאך המוות לקחה מן העולם הזה.

באחת המצבות נרשמו המילים בעברית ומיד תרגומן בספניולית: "סו פישלה, די סו איספארטימינטו די סו אלמה אין דיאה די אדל עשר אונזי לחדש אדר סתם לבריאת עולם שנת אנייוס די ה'תרע"ה..." (D-18 G-10).

"...אל אומברי אלה נאדה אסימז'ה סוס דיאס קומו לה סולונברה קי פאסה..." (H-17 I-7) – אדם להבל דמה ימיו כצל עובר.

4. טעויות מטעויות שונות, וניסוחים חידתיים או מוזרים

הטעויות על המצבות לא מעטות. הן נובעות משגגה, עניין טכני, אולם רבות נובעות מאי ידיעת העברית כראוי, כתיבת המילה כפי שהיא נשמעת, או אולי מבורותו של הכותב / החורט.

כך מצאנו:

"...פתח פתאום פגע בו מלאך המות..." טעות זו מופיעה בכמה מצבות. ככל הנראה בגלל קרבת ההגייה של האותיות הגרוניות ח' וע'. באחרת מצאנו:

"...פתח פתאום בא לה חולי..."

ובאחרת מצאנו: "...פגע לו מלאך המות בפתח פתעום במבחר ימיו..."

"...ורחוק מפננים מחרה שקר..." – טעות זו מופיעה על כמה מצבות.

בקטע הבא הבאתי קטע מורחב מהכיתוב בגלל החרוזה:

"...אבי ואמי שאו קינה מרה על קברי / על כי לא עלתה ארוחה לשברי / פתע פתאום נדעך אור שביבי / ויהי לאבל כינורי / אזעק בקול מרה / על זאת הגזרה / על כי יצאה נשמתה / ערב שבת עם חשיכה..." (H-18 H-19).

"...נהי בכי תמרורים תאניה ואניה ציר הצירים מי המרים המהררים כוס תרעלה ותמרורים..." (D-17 F-4).

כמובן שכוונת הכותב הייתה "מי המרים המאררים" על פי הכתוב בתורה בפרשת סוטה.

טעות נוספת הנובעת מכתיבת מילה על פי צורת החגייה שלה: "...היה מתקן עירוב העיר) בכל ערב שבת סכות הרבים תלוי בו" – "סכות" במקום "זכות".

וטעות נוספת – "...היה נהעלב ולא היה משיב להם..."

על מצבה אחת מצאנו שתי טעויות: "...אשת חיל מי ימצא ורחוק מפננים מחרה..." ככל הנראה משום שדוברי ספניולית מבטאים את האות ח' כמו את האות כ' הלא דגושה. וכך: "...האשה הכבודה הצנועה והזקה..." שנגרמה סתם מהשמטת האות נ'. השמטת אותיות היא תופעה החוזרת כמה פעמים.

בעניין הכתיבה על סמך ההגייה, מצאנו: "...ואי לאולכת בלא בנים..." האות ה' נהגת פעמים רבות כא' בפי דוברי הספניולית.

נוסח עם טעות נמצא כך: "...היה מדוכנת ביסורין כל ימיה...". ייתכן והטעות היא של המסתת שאולי לא ידע עברית.

טעות כתיב בשם החודש: "...לירח טבט שנת..." נמצאת בשש (!) מצבות שונות.

בשלוש מצבות מופיע כיתוב מוזר מאוד. כחלק מתיאור מעלותיו של הנקבר כתוב: "...נשוא פנים רודף צדקה וחסד ורודף שלמונים משכים ומעריב ... ביתו בית ועד לחכמים מהנה ת"ח ועניים מנכסיו" (D-17 F-38). ועל מצבה אחרת: "...זקן ונשוא פנים ורודף שלמונים ... לבנות ק"ק פורטוגאל יע"א" (D-17 F-46), ובפעם השלישית עם גרשיים: "...זקן ונשוא פנים ורודף שלמונים..."

הניסוח משונה מאוד מכיוון שהצירוף "רודף שלמונים" גם במקורו בנביא ישעיהו, וגם בכל השימושים שנעשו בו בכל הדורות, פירושו, אוהב שוחד, רודף כסף. (ישעיהו א, כג): "שֹׁרֵץ סוֹרְרִים, וְחֹבְרֵי גִבִּים כָּלוּ אֶהָב שָׁחַד וְרֹדֵף שְׁלֹמֹנִים; יָתוֹם לֹא יִשְׁפֹּטוּ, וְרֵיב אֶלְמִנָּה לֹא-יָבֹא אֲלֵיהֶם. וְהָנָה עַל הַמִּצְבוֹת הוּא מוֹפִיעַ כְּבִיטוֹ שְׁנוּעַד לִשְׂבַח אֶת הַנִּקְבֵּר. יֵתֵר עַל כֵּן. בְּנִשְׁמָה אַחַת יַחַד עִם הַבִּיטוֹי הַזֶּה, מְסוּפֵר שֶׁהִיא רֹדֵף צִדְקָה וְחֹסֵד וּמַהֲנָה תַלְמִידֵי חֲכָמִים וְעֵנִיִּים מְנַכְסִיו! וּבִמְקָרָה הָאֲחֵר, שֶׁהִשְׁתַּתֵּף בְּבִנְיַת בֵּית הַכִּנְסֵת ק"ק פורטוגאל. אין לי הסבר להיפוך משמעות זה.

עירוב של לשון זכר ולשון נקבה יצר ניסוחים מוזרים. כך, אם לגבי איש נכתב "פגע בו מלאך המות", לגבי אישה נכתב כמעט מעל כל המצבות שהשתמשו בלשון זו, "פגעה בה מלאך המות". ניסוח זה לא מונע מהכותב להמשיך בלשון זכר: "אחר שסבל יסורין קשים ורעים מגופה ועזב לבעל ולבנותיו לאנחות. היא האשה...".

וכן על מצבת אישה נכתב: "...הלכה לבית שכנן לספוד את בנו הבחור שמת ונפלה הבית של מת עליה ומתה בלא חטא...". "שכנן" במקום "שכנה", ו"נפלה" במקום "נפל". המילה 'בית' בעברית היא לשון זכר, אולם בספניולית בית = קאזה היא לשון נקבה. אולי זה מקור הטעות הזו. לשאר ההחלפות בין נקבה לזכר, לא מצאתי סיבה.

ודוגמה נוספת, לא יחידה: "ותמת רחל ... בקציו"ש ביום כיפור ... ועזב בנים קטנים שואלים איה אמם ואין. ואביו ואמו בקינות הערבות בקול בכי וקול דמעה. היא הלכה לעולמה...".

ודוגמה שכבא הבאנו בהקשר אחר: "...היה מדוכנת ביסורין כל ימיה להכי זכה לזקנה...".

טעות טכנית משולשת של החורט ששכח אות אחת במקום אחד, והוסיף שתי אותיות במקום אחר בשם אימו של הנפטר. כך בראש המצבה נכתב: "יצחק יחיאל קאלדירון נ"ע בר אישטרייא", ואילו בגוף המצבה נכתב: "...האיש הזקן הנכבד ונבון יצחק יחיאל קאלדירון נ"ע בר אישטיריליא" (D-17 F-4).

טעות טכנית נוספת מצאנו בציון התאריך: "...והיתה מנוחתו ביום ששה ועשרים לירח אלול שנת חמשת אלפים ותשעה ושבעים לבריאת עולם...". כמובן שהמילים "ושש מאות" נשכחו, שהרי בשורה התחתונה נמצא התאריך חקוק בספרות: 5679.

באחת המצבות (H-17 I-3) תיקן החורט את החרטה בדרך בה מקובל לתקן אות חסרה בספר תורה. הכוונה ל"תליית" האות החסרה מעל המקום שבו הייתה אמורה להיות. שיטת תיקון כזו אפשר לראות גם במגילות

הגנוזות מקומראן. במצבה זו הטעות הייתה בתאריך. במקום המילה "נחמות" (בצירוף "אב הנחמות") נחרט "נמות". אות "ח" קטנה נחרטה לאחר מכן מעל המילה בין האותיות "ני" ו"מי".

נוסח חידתי נוסף אומר: "...אבן מקיר תזעק בחבליה קול שועת וקול שבר לשוני קבר השביעה קול השופר וי להאי שופרא דבלי בארעא..." (D-16 E-29), ואין לי הסבר על משמעותו.

5. נוסחאות זהות בבני אותה משפחה

על שלוש מצבות של בני משפחת קמחי מצאנו ניסוחים ייחודיים רק להם. הביטויים הדומים מסומנים, והם כוללים את התארים: "הגביר", "משכים ומעריב בב"כ", התואר המוזר, שדנו בו לעיל, "רודף שלמונים", ואת התואר "האי שופר הולך ותביר", שגם בו דנו לעיל.

D-17 F-46 אבן מקיר תזעק בקול יללה להאי שופר הולך ותביר גבר יאיר הצדיק הן נאסף: זקן ונשוא פנים ורודף שלמונים: משכים ומעריב בבית הכנסת בכל יום ובכל עשה ביתו בית ועד לחכמים זה האיש ? הבן ? לא פסיק פומי ? ? בכל ? ? איבריו ? לבנות ק"ק פורטוגאל יע"א זה האיש (הישיש הגביר) ה'ה' סי' אברהם שבתי קמחי זלה"ה בר (קלאדה) מנוחתו ביום טוב ש' שמש ירח עמד לפ"ק ת נ צ ב ה 5640 (1880)	D-17 F-38 אבן מקיר תזעק בקול יללה להאי שופר הולך ותביר: גבר יאיר הצדיק תם ונאסף ת ? ונשוא פנים רודף צדקה וחסד ורודף שלמונים משכים ומעריב בב"כ ובב"מ: ביתו בית ועד לחכמים מהנה ת"ח ועניים מנכסיו: לא פסיק פומיה מגרסא טרח ויגע כל כחו ובממונו לבנית ק"ק פורטוגאל יע"א הרבה מאוד: זה האיש הגביר המ' ה'ה' סי' יוסף רפאל שבתי קמחי זללה"ה בר קלאדה נ"ע והיתה מנוחתו ביום ארבעה עשר לח' תמוז ש' ה'ת'ר'מ'ג' ליצירה: ת נ צ ב ה (1883)	D-16 E-27 משוש וגיל תם וסף כי הצדיק נאסף פחדו חסף האי שופר הולך תביר: זקן ונשוא פנים ורודף שלמונים שפתותיו ששונים בתורת ה' ושם דביר: והיה עליהו רענן דדחיל ומוקיר רבנן: משכים ומעריב בב"כ אל האולם והדביר ה"ה הישיש הנכבד עמד בפרץ עירנו הגביר הנו"מ כה"ר רפאל שבתי קמחי זלה"ה עלה אל האלוקים ביום י"ג לח' חשון אתן שנת א'ך' ט'ר'ב' ו'ח'ס'ד' י'ר'ד'פ'י'נ'י' כ'ל' י'מ'י' חיי ושבתי בבית ה' לאורך ימים היא שנת ה'ת'ר'י'ד' 5614 ת נ צ ב ה (1854)
--	---	---

ז. פרטים טכניים על גבי המצבות:

1. ערים, כפרים ושמותיהם

שם העיר, כפי שאנו מכנים אותה, הוא "מונסטיר" או "מנסטיר", בהתאם לדובר. על המצבות יש גרסה אחרת:

"ונתיישב בעיר עוז לנו מוניסטריו יע"א..." (D-17 E-4, המצבה משנת 1909).

וכן: "שנעשה תושב עי"ת מוניסטריו..." (עי"ת = עיר תפארתנו) (D-17 G-42, המצבה משנת 1888)

וכן: "מוניסטריו יע"א..." (D-17 F-21, המצבה משנת 1896).

בשו"ת "חקקי לב" (חושן משפט סימן מ"ג) של הרב חיים פאלאגיי (1787–1868) מופיע שם העיר כ"מוניסטריו". זו עדות מהתקופה שאכן כך היה שם העיר באותם ימים.

גם ערים ומקומות יישוב אחרים מוזכרים על המצבות, בעיקר כדי לציין שמי שנטמן מתחת למצבה היה תושב עיר אחרת והגיע לגור במונסטיר. עצם הדבר, שעובדה זו מצוינת על המצבה, מלמד אותנו עד כמה היו האנשים קשורים למקום הולדתם ומעטים בלבד נדדו למקומות אחרים.

כך מצאנו:

"ייזאק אליהו ארדיטי בר גראסייה נ"ע ... איש גבר בגבורים מעיר שמלי בורגאריאה יע"א ונתיישב בעיר עוז לנו מוניסטריו יע"א במלאכה אפוקאטליק והיה לו שם גדול בכל הגרים הוא היה עושה חסד ומלמד דעת את האדם הבא לשאול ממנו עצה.... (D-17 E-4, המצבה משנת 1909).

העיר 'שמלי' היא העיר שומאן שבבולגריה, והאיש היה עורך דין שיובא למונסטיר. ככל הנראה היה בר דעת וגם נחמד, והיה יועץ לכל שואל. האותיות ל' ור' מתחלפות (הקשיבו ליפנים המדברים אנגלית) וייתכן שבגלל הקרבה בהגייה, שם המדינה נכתב 'בורגאריאה'.

"אמריקה" או "עמריקה", כפי שהיא כתובה על המצבה, נזכרת גם כן: "...הלך לעמריקה ובחזרתו נפל על ערש דוי ועזב את אשתו ובניו ביגונות..." (H-18 I-10, המצבה משנת 1919). תאריך זה, כשנה לאחר תום מלחמת העולם הראשונה, שייך לתקופה שבה רבים מבני הקהילה היגרו לאמריקה, צ'ילי וארץ ישראל.

עיר המוזכרת פעמים אחדות היא סאלוניקי או סאלוניקי:

"...היא האשה הכבודה והצנועה והזקנה והנכבדת מרת אורו בת אסתר אלמנת המנוח ח' שלמה נחמה נ"ע תושב סאלוניקי יע"א..." (D-17 F-8).

על מצבותיהם של איש ורעייתו מוזכרת העיר סאלוניקי:

"...מדוכא ביסורין ה"ה ממשפחה רמה הישיש הנכבד הנפטר ... ה"ר ח' יוסף שמואל סאפורטה בר רחל נ"ע תושב סאלוניקי יע"א והיה מנוחתו כבוד ביום שנים עשר לירח אדר פשוט שנת ה'תרס"ל לב"ע 5639", (D-16 G-7), כלומר שנת 1879. ורעייתו שנפטרה ארבע שנים אחריו:

"...האשה הכשרה... היא היתה משרתת בשיבה של ת"ח בעיר סאלוניקי יע"א הנפטרת מרת אסתר בת ג'ינטיל מ"ך אשת המנוח... ח' יוסף סאפורטה נ"ע והיתה מנוחתה כבוד ביום ש"ת ערב ש"ק שלשה ועשרים לירח תשרי ש' ה'תרמ"ג ליצירה 5643", כלומר שנת 1883. (D-17 E-49)

מענין הסיפור של נדידתם לעת זקנה מסאלוניקי למונאסטיר, אבל ככל הנראה לא נדענו.

על הקשרים ההדוקים בין קהילות מונאסטיר וסאלוניקי, אשר המרחק הגיאוגרפי ביניהן קטן יחסית, יש לנו עדויות אחדות. למשל, תולדותיו של הרב מהר"י בן לב. אביא כאן בקצרה את תולדותיו, כולל פרטים שאינם מעניינים, אבל יש בהם עניין כשלעצמם:

רבי יוסף בן דוד אבן לב נולד במונאסטיר שבאזור מקדוניה, בסביבות שנת רס"ג (1503 לספירה). אביו דוד אבן לב כיהן כרב בקהילת ביטולה, כפוסק בבית הדין הרבני וניהל בה בית מדרש. ככל הנראה עמד גם המהר"י בן לב עצמו בראש בית המדרש שבעיר וכיהן כפוסק בבית הדין הרבני. הוא עזב את מונאסטיר בעקבות סכסוך בין דיני בית הדין הרבני לא יאחר מ-1534. לא ידועים פרטים רבים נוספים על ימי נעוריו, או על רבותיו. בגיל צעיר נתמנה לדיין בסלוניקי, והקים שם ישיבה. מהר"י בן לב נודע באישיותו התקיפה ובפסיקת הלכה בלתי מתפשרת; בתפקידו כאב"ד התפרסם בכך שיצא כנגד עשירי העיר ותקיפיה. פסיקה ברוח זו, נגד אחד מעשירי העיר, ברוך, הביאה עליו אסון; העשיר שכר רוצחים, שרצחו את בנו של מהר"י, ר' דוד, בעת ששהה מחוץ לעיר. ר' דוד היה בן 28, והיה כישרון תורני מבטיח. סמוך לאסון זה אירע למהר"י בן לב אסון נוסף: בנו השני, יוסף, טבע בנחל בעת טבילה לכבוד שבת.

דוגמה נוספת, היא תולדותיו של שלמה מולכו. וגם פה ארחיב מפאת העניין:

שלמה מולכו נולד בליסבון שבפורטוגל למשפחת אנוסים והוטבל בשם "דיוגו פירש". בצעירותו שימש כמזכיר בית הדין של המלך מנואל הראשון עד להופעתו של דוד הראובני בחצר המלוכה בשנת 1523. בעקבות פגישה זו שב ליהדות, עיברת את שמו ואף מל עצמו במו ידיו. עקב זעזועו של המלך ממעשה זה נמלט מולכו למקדוניה. במהלך שנות ה'20 של המאה ה'16 ישב בעיר ביטולה שבמקדוניה שם כתב את ספרו "ספר המפואר" ובו חישב את הקץ. מתועדת הגירת יהודים לעיר בעקבותיו. הספר נדפס והופץ בסלוניקי לאחר שעזב את העיר. בסלוניקי בא במגע עם רבי יוסף טאיטאצאק, וככל הנראה התקרב לחוג של מקובלים הקשורים ליצירתו של בעל "ספר המשיב". שם כנראה גם נפגש עם רבי יוסף קארו, שעליו השפיע עמוקות (כפי שעולה מספרו – יומנו האישי - של ר' יוסף קארו "מגיד מישרים" החוזר ומזכיר את "שלמה בחירי").

על הקשר ההדוק בין קהילות מונאסטיר וסלוניקי תעיד גם העובדה, שלאחר מלחמת הבלקן עברו יהודים רבים ממונאסטיר לסלוניקי, ובשנת 1925 הקימו שם את בית הכנסת ליוצאי מונאסטיר, אחד הבודדים ששרד את מלחמת העולם השנייה, מאחר ששימש מחסן של הצבא הגרמני.

הקשר לקהילות ביון נמצא גם במצבה הבאה: ("...הגביר זקן ונשוא פנים מעיר ייאנינא יע"א... G-13 J-16). בעיר יואנינה היתה קהילה יהודית שבניה הגרו בחלקם לאחר מלחמת העולם הראשונה לארה"ב ולארץ ישראל, ומי שנותר הושמד בשנת 1944 באושוויץ-בירקנאו ע"י הנאצים.

ונשוב אל ערים אחרות ושמותיהן:

את העיר אוכריד והכפר בוקואה כבר הזכרנו בהקשר לא נעים:

"דפגעו בו הני רשיעי גנבי אכזרי בדרך מול כפר בוקואה והרגו אותו בבואו מעיר אוכרי רח"ל ואחר הריגתו רמסו אותו והוציאו את כיסו ה' ינקום את דמו לעושי הרעה הזאת" (D-16 D-41).

ניסינו לזהות את הכפר בוקואה, וזה מה שעלה בידינו: במפות גוגל מצאנו: הכפר **בוקואה** (Bukovo / Bykovo) נמצא בדרום-מערב מקדוניה הצפונית, במחוז פלגוניה (Pelagonia) הוא שוכן במרחק של כ-3 קילומטרים דרומית לעיר **ביטולה** (=מונסטיר) על המורדות המיוערים של הר באבא. הנרצח הגיע 'מאוכריד', הקרויה כאן 'אוחריי', ובדרך למונאסטיר עבר בכפר בוקואה.

על מצבה שהכיתוב עליה מחוק ברובו, הצלחנו לפענח את המילים: "...תושב איסקופייא אשר..." (H-19 J-7). ככל הנראה המצבה היא משנת תרנ"ה, כלומר 1895. וכמובן שמדובר בסקופיה עיר הבירה כיום.

על מצבה משנת 1888 (D-17 G-42) מסופר: "...והוא גר תושב מעיר לארסו זה כמה אורך ימים ושנים שנעשה תושב עי"ת מוניסטיריו...". העיר לארסו הנזכרת כאן, היא העיר לאריסה היוונית שבה הייתה קהילה יהודית מכובדת.

בכתב עת "המאסף" - חידושים ומחקרים בכל מקצועות היהדות, מס' 2, תמוז תשל"ט, בהוצאת "מכון הכתב" ירושלים, מופיע מאמר על קהילת שלוניקי שכתב הרב עזרא בצרי (שהיה גם העורך של "המאסף"). בעמ' 256 מצטט המחבר מתוך "זיכרון שלוניקי" את שמות הערים בהן היו קהילות יהודיות ואת מספר היהודים בהם. וכך כתוב: "ראוי להביא את עדותו של אחד מהנוכרים על מספרי היהודים בשלוניקי וסביבותיה בין השנים 1852-1854 הובא בזיכרון שלוניקי, עמוד 123. אבל נציין את המקומות שהיו בהם יהודים מאלף נפשות ומעלה. שלוניקי – 25000, שירים (שירון) – 6000, איסקופיה – 1000, גיוסטינדיל – 1000, סופיה – 3000, דובניטצה – 1000, פליפופוליס – 1000, אדריאנופול – 2000, מונאסטיר – 3000, קאסטוריה – 1000, לאריסה (לארסו) – 1000, איזמיר – 10000, אידין – 1000, רודס – 2000, קושטא – 60000."

עיר אחרת המוזכרת היא העיר בראילה מרומניה. המצבה שבה מוזכרת בראילה מיוחדת מאוד מכמה בחינות, לכן אביא את הכיתוב עליה בשלמות (בתוספת תרגום מלדינו ומצרפתית, כמיטב יכולתי)

תרגום:

מצבת קבורת יעקב
קול יללה וקול שבר וי להאי
שופרא דבלי בעפרא בכה בכה
להולך בלא זמניה הלא הוא הנפטר
בקיו"ש הר' יעקב בר יעקב בולפ' נ"ע
סירקוס מהעיר וולאדיבראילה
בן "סיסטו" לאימו
ששמה מלכה בת משה סירקוס
ושנותיו שמונה עשר לומד
בבית הספר והיה
בוגר שלוש כיתות
של גימנסיה נפטר בעשרים ברחמים
ש' ה'תרנ"ו לב"ע בתאריך אירופי
עשרים ותשעה לאוגוסט שנת אלף

"מצבת קבורת יעקב
קול יללה וקול שבר וי להאי
שופרא דבלי בעפרא בכה בכה
להולך בלא זמניה הלא הוא הנפטר
בקיו"ש הר' יעקב בר יעקב בולפ' נ"ע
סירקוס די סיב'דאד ב'לאדיבראילה
און איז'ו סיסטו די לה מאדרי איסו
נומברי מלכה איז'ה די משה סירקוס
אי סוס אנייוס דיזיז אי אוג'ו מילדנרו
אין לה איסקולה ייא איסטאב'ה
אינב'יזאדו טריס קלאסאס די
גימנאס נפטר אין ב'ינטי רחמים
ש' ה'תרנ"ו לב"ע אלה פ'ראנקה ב'ינטי
אי מואיב'י אגוסטוס אנייו די מיל

ושמונה מאות ותשעים ושש
מוניסטיריו יע"א תנצבה
5656

ינקו סירקוס נולד בראילה רומניה
בגיל 18 שנים נפטר ב-29 באוגוסט
1896
התפללו עבורו!

אי אוניסיינטוס אי נוב'ינטה אי סיש
מוניסטיריו יע"א ת נ צ ב ה
5656

JANCO Sercous NE ? BRAILA
ROUMANIE
AGE DE 18 ANS. MORT LE 29 AOÛT
1896
" PRIEZ POUR LUI !
(D-17 F-21)

הסיפור העצוב המסופר כאן הוא על בחור צעיר בשם יעקב יאנקו סירקוס שנפטר בגיל 18. ככל שהבנתי גם שם אביו היה יעקב וייתכן שנקרא על שמו מכיוון שאביו נפטר לפני שנולד. התוספת נ"ע לאחר שם האב מחזקת השערה זו, (או שמא היה מקובל בין יהודי רומניה לקרוא לבן על שם אביו ממש כמנהג האנגלים והאמריקאים). שם אימו היה מלכה שהייתה ביתו של משה סירקוס. וכאן לא מובן מדוע הוא נקרא על שם משפחת אימו. הסוד טמון במילה "סיסטו" שאיני יודע פירושה. יעקב זה למד בבית הספר והיה בוגר (כך הבנתי את המילה אינב'יזאדו) שלוש שנות לימוד בגימנסיה.

המרחק בין העיר בראילה (שהיא עיר נמל על הדנובה) למונסטיר הוא, בכבישים של ימינו, כ-1000 ק"מ. צריכה להיות סיבה טובה לאנשים לעזוב את עירם ולנדוד מרחק כזה.

על פי מאמרו של יעקב גלר בכתב העת "פעמים"⁶, כעשרה אחוזים מיהודי בוקארשט היו ספרדים מאזור הבלקן והאימפריה העות'מאנית, ולא עוד אלא שהיו ממייסדי הקהילה היהודית שם. היו ביניהם עשירים מופלגים שהיה בידם לכסות את הגרעון של אוצר המדינה (!). בכל אופן היה מעבר של יהודים בין רומניה (מולדאביה ווולאכיה) לבלקן ולאימפריה העות'מאנית הרחבה.

במצבות נוספות, האחת כתובה בספניולית, נמצא ששם הנפטר כשם אביו: "...אי סי ייאמה משה בר משה הכהן בר פאלומבא..." (D-16 D-46). ובעברית: "...אלמ' המנוח אברהם בר אברהם טיסטה המ' ח' מירקאדו טיסטה נ"ע .." (D-18 F-33). ועל מצבתו שלו: "מצבת קבורת אברהם בר אברהם טיסטה בר דונא" (D-18 F-41).

בכל המצבות האלה מתעוררת השאלה מה הסיבה לכך, וההשערה שהאב מת לפני שבנו נולד, היא האפשרית ביותר. השם "בן אברהם" ידוע אמנם כמתייחס לגרים, אולם במקרה שלפנינו לא סביר שמדובר בגר, שכן שם המשפחה הוא שם יהודי מובהק.

בעניין זה ששם הנפטר היה כשם אביו, יש מצבה מעניינת ששם הנפטר כשם אמה, אך במשמעו ולא בהגייתו. "...מלכה בת ריינא אשת חיים הלוי..." (H-17 I-20). כמובן שהשמות נשמעים לגמרי שונים, והם אף בלשונות שונות: האחת בעברית והשנייה בספניולית, ועדיין מלכה היא ריינא. ייתכן ומתגלה כאן הדרך שבה נותנים

⁶ גלר, יעקב, **היהודים הספרדים בחיי הכלכלה של רומאניה**, פעמים: רבעון לחקר קהילות ישראל במזרח, Pe'amim: Studies in Oriental Jewry, חוברת 31 תשמ"ז 1987. 94-62 pp.

הורים שמות לילדיהם. הגורם הקובע הוא "צלצול" השם, או שמא היכרות, גם אם לא מודעת, עם דמות מרשימה שנשאה את השם הנבחר, או כל סיבה אחרת מלבד משמעותו המילולית של השם.

מצבת קבורת

יעקב אדלר גמליאל נ"ע
פה נקבר הבחור וחש(וב)
יעקב אדלר גמליאל נ"ע
נולד בויען ביום 12 לחדש
מר חשון שנת 56(81)
? טו? ביום 25
?דש כסלו שנת 5701
ת נ צ ב ה

מתברר שהיה גם מי שנולד בווינה, אוסטריה, הגיע למונסטיר ונפטר בה. ככל שניתן לקרוא מעל המצבה, יעקב אדלר גמליאל נולד בחודש מרחשוון שנת תרפ"א, כלומר 24 באוקטובר 1920, ונפטר במונסטיר ב-א' דחנוכה תש"א. כלומר 25 בדצמבר 1940. מה הביא צעיר זה מווינה למונסטיר מתי בדיוק הגיע ומה גרם למותו? – איננו יודעים.

לא נפקד מקומה של העיר ירושלים. אלא שהמגורים בה נחשבו לזכות מיוחדת ולכן צוינו באופן מיוחד ומודגש על המצבה: "...זכתה לדור בירושת"ו כעשר שנים..." (H-18 I-51, המצבה משנת 1905). לא ברור מדוע שבה למונסטיר, שם נפטרה.

אישה אחרת שעלתה לירושלים, ואפילו פעמיים, ובצוק העיתים חזרה למונסטיר: ("...האשה הזקנה אשר הלכה פעם ושתיים לעיר הקודש ירושלם תוכב"א ומרוב דוחקה חזרה פה העירה וכל ימיה היה בדוחק המזונות ופה היתה מקומה..." (C-11 C-46).

"ירושלים" היא שם הקוד לארץ ישראל בכלל. ואמנם מצאנו גם מי שזכה לבקר בארץ, ולצערנו לזמן קצר מאוד. אולם מן המצבה ניכר ערכה הגדול של הארץ: "...אשרי שזכה לילך ארבע אמות בארצנו הקדושה ארעא דדהבא ותכף לבואה נפל על ערש דוי ונתבקש בישיבה של מעלה..." (C-15 D-8).

2. ציון התאריכים

תאריכי יום הפטירה והקבורה על המצבות, הם התאריכים העבריים. השנה מצוינת בדרך כלל הן באותיות והן במספרים. רק בשלוש (!) מצבות מתוך יותר משמונה מאות נכתב תאריך נוצרי מלא, ובעוד אחת צוינה רק השנה הנוצרית ליד השנה העברית. בהקשר זה של התאריך העברי, נעיר על טעות החוזרת בכמה מצבות. מצאנו, למשל: "היתה מנוחתו בליל יום השישי ... ביום שמונה לירח אב ... שנת ה'תר"ן לפ"ק ליצירה תנצבה" (D-17 E-43).

את התאריך העברי נהוג לציין בשתי דרכים. למשל השנה, היא תשפ"ו לפ"ק (פירוט קטן). כלומר, ללא ציון האלפים שאותם מונים. לחילופין ניתן לציין את השנה כך: ה'תשפ"ו לפ"ג (פירוט גדול) או לבריאת עולם, או ליצירה, תוך ציון האלפים, במקרה שלנו האלף השישי. כמובן שניתן לכתוב את הערך המספרי של השנה, בדוגמה זו – 5786. הטעות במצבה היא, שמצד אחד כתוב ציון האלפים "ה' " ומצד שני כתוב לפ"ק. ועוד אחר כך מיד גם ליצירה. קצת מבולבל.

נקודה נוספת מעניינת היא שברוב המצבות הישנות יותר, נניח עד 1930, חקוקה שנת הפטירה במילים שלמות. דהיינו, לא הסתפקו, למשל, בציון ה'תשע"ח, אלא כתבו: חמשת אלפים ושבע מאות ושבעים ושמונה. פירוט כזה לא כל כך מובן, שכן אינו מוסיף שום מידע על השנה מעבר לציון הקצר, ולעומת זה דורש הרבה עבודת חקיקה באבן. במצבות החדשות יותר מופיעה שנת הפטירה בספרות בלבד, אף ללא ציון השנה באותיות העבריות, כך, כדוגמה, במקום ה'תשפ"ו חקקו רק 5786.

מעניין גם השימוש במילה "ירח". בכשני שליש מהמצבות השתמשו במילה "ירח" לציון החודש ורק בכשליש השתמשו במילה "חודש", שמקובלת יותר כיום.

באחת המצבות צוין יום הפטירה: "...ומתה ביום י"ו 16 תשרי ש' ה'תרפ"א ...". המיוחד בציון זה היא העובדה שהיום השישה עשר בחודש צוין כיום י"ו. המקובל בימינו, וזה מנהג חדש יחסית, ככל הנראה, לציין יום זה כיום ט"ז. הסיבה נעוצה ביום שלפניו. היום החמישה עשר היה אמור להיכתב בשתי אותיות שמהוות אחד משמותיו של הקב"ה. מכיוון שמכתבים ושאר מסמכים שבהם נהוג לציין את התאריך נזרקים לפח, וקיים איסור למחוק את שמותיו של הקב"ה, מציינים את היום החמישה עשר כיום ט"ו. (כולנו מכירים את ט"ו בשבט למשל...) בגלל הקפדת יתר, ולמרות שהצירוף י"ו אינו אחד משמותיו של הקב"ה, ורק בגלל ששתי האותיות כלולות בשמו, שונה גם ציון היום השישה עשר ל-ט"ז. כאמור, נוהג זה חדש יחסית ובמונסטיר של אותם ימים עדיין לא התקבל.

שני חודשים מופיעים על המצבות בשם שונה מהמקובל – חודש אב וחודש אלול. שם זה הוא כינוי לחודש מפני תכונה מיוחדת המיוחסת לו או לאירועים שחלים בו.

כך, חודש אב מכונה "אב הנחמות" או סתם "הנחמות", על שם הנחמה על החורבן שהתרחש בו. השבת הראשונה לאחר תשעה באב נקראת "שבת נחמו" על פי ההפטרה שקוראים בה, ועל שם שממנה והלאה מתחילות שבע שבתות נחמה - "שבעא דנחמתא". כמובן שהקשר לאבל הפרטי על הנפטר המסוים הזה ועל בקשת הנחמה על פטירתו, בולט לעין.

חודש אלול מכונה "רחמים" על שם שבו מתחילים לומר סליחות לקראת השנה החדשה הממשמשת ובאה, ומצפים לרחמי שמים למחילת כל החטאים והעוונות. גם כאן בקשת הרחמים הכללית והציבורית מקרינה על האדם הפרטי.

על אחת המצבות התאריך מצוין בדרך זו: "...זה האיש היתה מנוחתו ביום כפור קטן הוא הושענא רבא...". הושענא רבא נקרא כאן "יום כיפור קטן". ואכן, יום זה נחשב היום האחרון מחמישים ואחד = נ"א ימים של בקשת סליחה וחזרה בתשובה, ימים המתחילים מראש חודש אלול. ולכן נקרא יום הושענא רבא, כלומר הושע את היום החמישים ואחד בתשועה רבא = גדולה.

תאריך הפטירה באחת המצבות הוא: "...אין דיאה די אחד עשר אוני לחדש אדר סתם לבריאת עולם שנת אנניוס די ה'תרע"ה...". הפרט המעניין, מלבד התרגום הסימולטני לספניולית (אחד עשר = אוני) הוא ציון החודש כ "אדר סתם", זאת כמובן כדי להבדיל מאדר ראשון או אדר שני, החלים בשנה מעוברת.

באחת המצבות (C-15 E-20) ציטוט הפסוק משמש לציון תאריך הפטירה בדרך של גימטריה. הפסוק הוא מדניאל (יב, ב): "וְרַבִּים, מִיִּשְׁנֵי אֲדָמַת עֶפֶר יְקִיצוּ; אֵלֶּה לְחַיֵּי עוֹלָם, וְאֵלֶּה לְחַרְפּוֹת לְדָרְאוֹן עוֹלָם."

שנת ורבים מישני אדמת עפר לפ"ק

היא שנת ה'תר"ט

(המצבה משנת 1849)

על שתי מילים (שכאן סימנתי בקו תחתון) מצוירות שלוש נקודות. הן מציינות אילו מילים יש להביא בחשבון הגימטריה. והמצטט את הפסוק בוודאי התכוון לכך שהקורא את תחילתו, ייזכר בהמשכו ויאמר: "יְקִיצוּ... לְחַיֵּי עוֹלָם." אגב, החשבון מראה תר"ח ולא תר"ט, אבל מקובל בחשבון גימטריה להוסיף 1 ולאמר "עם הכולל".

גם על מצבה נוספת מופיע פסוק זה עם ציון אותיות מיוחדות שאמורות להילקח בחשבון הגימטריה של התאריך: "...שנת ורבים מישני אדמת עפר יקיצו אלה לחי עולם" (H-18 H-43, המצבה משנת 1911 תרע"א).

ציון התאריך בגימטריה על ידי פסוק שחלק מאותיותיו מסומנות, נמצא גם על מצבה של אישה שנפטרה בעת הלידה: "...לחדש טבת ש' כי גדול כים שברך מי יפא לך" (H-17 J-58, המצבה משנת 1891)

וכן "...בתשעה עשר לח' כסליו ש' א"שרי א"יש י"רא א"ת י"י" היא שנת 5615 (D-16 E-26).

ודוגמה נוספת ובה לא סומכים על החשבון שיחשב הקורא ומציינים את השנה בדרך המקובלת: "...עלה אל האלוקים ביום י"ג לח' חשון אתן שנת א'ך' ט'ו"ב ו'ח'ס'ד' י'ר'ד'פ'ו'נ'י' כ'ל' מ'י' חיי ושבתי בבית ה' לאורך ימים היא שנת ה'תר'י"ד' 5614..." (D-16 E-27, המצבה משנת 1854). כמובן שהבקשה לשבת בבית ה' כל ימי חייו רומזת על כך שהנפטר יזכה לשבת בגן עדן, הוא בית ה' העליון, לאורך ימים.

פרט מעניין לציון הוא העובדה שרק על מצבה אחת (!) מתוך כל המצבות מופיע תאריך הלידה של הנפטר (D-18 G-44). בכל השאר, לא מופיע תאריך הלידה, בניגוד למה שמקובל בימינו. אולי מפני שלא היה רישום מסודר, או שהדבר לא נראה רלוונטי לעובדת מותו של האיש. אגב, גם בפעם היחידה הזו התאריכים מופיעים בצרפתית ובתאריכים נוצריים, (10 MAI 1908 - 7 AVRIL 1885) ומדובר בנפטר שאינו מאנשי הקהילה המקוריים.

בכ-40 מצבות מצוין גילו של הנפטר בדיוק. ברוב המצבות האחרות שבהן מצוין גיל הנפטר, והן מעטות מאוד, הציון הוא בקירוב; הן לגבי אלה שנפטרו ב"קיצור ימים ושנים" או "במבחר ימיהם" והן לאלה שזכו "לחיות יותר משבעים שנה" או "קרוב לשמונים שנה". במקרה אחד, שבו הכיתוב בספניולית, זכתה הנפטרת: "...אונה מוז'יר קי פ'ואיי זוכה די ביב'יר קרוב די סיין אנניוס..." (D-18 F-55).

כלומר אישה אחת שזכתה לחיות קרוב ל- 100 שנה. אבל, כאמור, כל ציוני הגיל האלה מקורבים, ובעיקר, ללא ציון תאריך הלידה כלל.

התיאור "נפטר (או נפטרת) בקי"ש" מופיע כ-55 פעמים מתוך כ-600 מצבות, וגם התיאור "נפטר במבחר ימיו" מופיע כ-50 פעמים. עובדה זו מתאימה לידוע לנו על תוחלת החיים הנמוכה בתקופה זו של סוף המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20.

3. עיטורים וציורים על המצבות

רוב המצבות פשוטות יחסית, ומונחות אופקית. (מעניין לציין שבבתי עלמין יהודיים בפזורה האשכנזית, כמו בפראג או באוקרינה של היום, המצבות ניצבות אנכית). על רבות מהמצבות מופיע רק הכיתוב החקוק עליהן, ללא עיטור כלשהו. על מצבות מעטות יחסית, מופיעים עיטורים שונים. יש ומדובר במסגרת קישוטית המקיפה את האבן ואת הכתוב עליה, ויש שבראש המצבה או בתחתיתה נחקק ציור או עיטור.

על שלוש מצבות (H-19 J-7, D-18 E-26) מצאנו ציור של מספריים. ככל הנראה זהו ביטוי גרפי לקבלת דינו וגזרתו של הקב"ה, ולמאמר: "ברוך הגוזר".

על מצבה אחרת (D-18 E-19) מצאנו ציור של צבת. ייתכן וזהו ביטוי גרפי מקביל למספריים, וייתכן שהדבר קשור למשלח ידו של הנפטר.

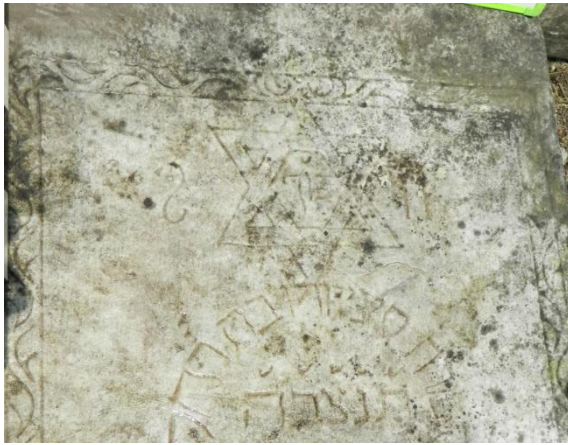
חריטה של שתי כפות ידיים פרושות כבברכת כוהנים, נמצאה לאו דווקא על מצבות של כוהנים. העיטור נמצא גם על מצבתה של אישה. כאשר ציור זה מופיע על קברו של כהן, ההקשר מובן. מזכירים בכך את מעלתו שזכה לברך את עם ישראל בברכת הכוהנים, הנאמרת כאשר הכהן "נושא את כפיו" ולכן גם נקראת "נשיאת כפיים". (כידוע, חלק מהתכריכים לנפטר כהן, ורק לכהן, הן כפפות – בתי ידיים מופשטות).

מדוע מופיע הציור על קבריהם של מי שאינם כוהנים – איני יודע.

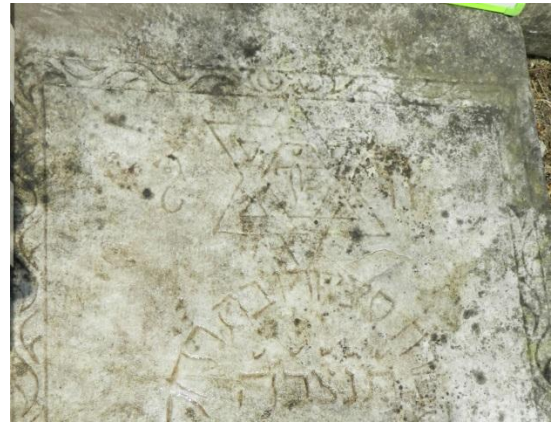

חריטה של מגן דוד, כפי שמופיעה גם על שתי המצבות שלפני האחרונות, מופיעה בסגנונות שונים :

מסגרות עיטור המקיפות את כל המצבה יש בדוגמאות אחדות :

כותרות מעוטרת מופיעות על מצבות שונות, אולי בעיקר על קברי נשים :

על מצבה אחת הכותרת כללה חריטת שתי חנוכיות :

ויש שהאותיות של הכיתוב נחרטו בסגנון מיוחד :

ח. נספח: מצבת אימו של סבא רבא של מחבר המאמר

ובשולי מאמר זה, לא אוכל שלא לציין את אחת המצבות שיש לי נגיעה אישית אליה. זו מצבתה של אימו של הסבא רבא שלי – אהרון יעקב אלבוחר :

אבן מקיר תזעק וי להאי שופרא דבלי בארעא היא האשרה שאמר הכתוב אשה יראת ה' היא תתהלל שהיה רודפת לעשות צדקה וחסד (רב)ים ברשות בעלה ב(יתה) פתוח לרווחה והיה מיתתה בליל יום שב"ק ביום שמונה לירח חשון מרת איסטרייליא בת סול אשת יעקב אהרון אלבוחר בת החכם השלם חיים ריפאל איסקאלייז שנת חמשת אלפים ושש מאות וחמשים ושלושה לבריאת עולם 5653 ת נ צ ב ה המצבה היא משנת 1892	
--	---

סבא רבא שלי היה אהרון יעקב אלבוחר, איסטרייליא שזו מצבתה של אימו. לביתו, היא סבתי, הוא קרא בשם אימו. לבנו אח סבתי, הוא קרא בשם אביו – יעקב.

